



ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Випуск 1

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ
СУСПІЛЬСТВА: РОЗУМІННЯ
КАТЕГОРІЇ

Київ 2010

Національна академія наук України
Інститут географії НАН України

ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Випуск 1

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА: РОЗУМІННЯ КАТЕГОРІЇ

*(Матеріали теоретико–методологічного семінару,
Інститут географії НАН України, 4 та 11 березня 2010 р.)*

Проблеми суспільної географії. Територіальна організація суспільства: розуміння категорії // Матеріали теоретико-методологічного семінару, Інститут географії НАН України, 4 та 11 березня 2010 р. / За наук. редакцією Г. П. Підгрушного. – К. : Інститут географії НАН України. – Вип. 1. – 2010. – 66 с.

У виданні узагальнено досвід застосування категорії «територіальна організація» щодо різних видів господарської діяльності та розселення населення; викладено сучасний погляд щодо визначення сутності категорії «територіальна організація суспільства»; розглянуто основні форми територіальної організації суспільства – локальні, агломераційні, регіональні та лінійні.

Для географів-науковців, викладачів і студентів географічних факультетів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться теоретичними питаннями суспільної географії.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту географії НАН України (протокол № 10 від 26 листопада 2010 р.)

ЗМІСТ

Вступне слово модератора (<i>Підгрушній Г.П.</i>)	5
Методологічні засади вдосконалення територіальної організації суспільства в контексті завдань регіональної політики держави (<i>Горленко І.О.</i>).....	7
Історія розвитку категорії та її вживання в українській географії (<i>Пістун М.Д.</i>)	11
Територіальна організація основних видів господарської діяльності та розселення населення	
Методологічні засади територіальної організації господарства (<i>Фащевський М.І.</i>)	14
Процеси територіальної організації промисловості: сутність та особливості прояву (<i>Підгрушній Г.П.</i>)	17
Особливості територіальної організації ПЕК (<i>Яснюк Т.Є.</i>)	23
Територіальна організація АПК – результат розміщення і процес удосконалення (<i>Нагірна В.П.</i>)	27
Територіальна організація інвестиційної діяльності (<i>Качаєв Ю.Д.</i>)	31
Територіальна організація транспортної інфраструктури (<i>Пашинська Н.М.</i>)	35
Територіальна організація зовнішньоторговельної діяльності (<i>Савчук І.Г.</i>)	39
Територіальна організація розселення населення (<i>Шабашова Л.Ю.</i>).....	42
Територіальна організація столичної системи розселення (<i>Бондар В.В.</i>)	45
Сутність та форми територіальної організації суспільства	
Сутність категорії «територіальна організація суспільства» (<i>Підгрушній Г.П.</i>)	48
Місто як локальна форма територіальної організації суспільства (<i>Денисенко О.О.</i>)	54
Агломераційні форми територіальної організації суспільства (<i>Гладкий О.В.</i>)	57
Транспортно-комунікаційні вісі – лінійні форми територіальної організації суспільства (<i>Пашковська Л.В.</i>)	61
Список учасників семінару	65

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АПК	територіальна організація агропромислового комплексу
ІД	інвестиційна діяльність
ПЕК	територіальна організація паливно-енергетичного комплексу
СТК	суспільно-територіальний комплекс
ТВК	територіально-виробничі комплекси
ТІС	територіально-інвестиційні системи
ТО	територіальна організація
ТОП	територіальна організація промисловості
ТОС	територіальна організація суспільства
ФІТС	функціонально-інвестиційні територіальні системи
ЦК	цикли Кондратьєва

ВСТУПНЕ СЛОВО МОДЕРАТОРА

Становлення та об'єктивний хід розвитку суспільної географії в Україні в останнє десятиліття зумовив необхідність підведення певних підсумків, співставлення поглядів, координації напрямків досліджень.

В умовах стрімких суспільних трансформацій перед науковцями постала ціла низка проблем, що вимагають нагального вирішення. Чільне місце в колі цих проблем займають питання розвитку територіальної організації суспільства (ТОС) в умовах глобалізації, становлення постіндустріалізму, активних геополітичних та гео економічних зрушень. Особлива актуальність цієї проблематики зумовлена ще й тим, що територіальна організація суспільства є основним предметом досліджень нашої дисципліни – суспільної географії.

При цьому сама територіальна організація суспільства в останній період зазнала настільки істотних змін, що для її дослідження виникла гостра потреба, з одного боку, в адаптації вже існуючих теоретико-методологічних напрацювань та методичного інструментарію до сучасних реалій, а з іншого – в розробленні нових.

Крім іншого, привертає увагу й той факт, що семантика категорії ТОС в останнє десятиліття істотно «розмилась», втратила свою чіткість та визначеність. З'явилася низка близьких за суттю термінів, означення «територіальна організація» абсолютно довільно почало вживатися до будь-яких явищ і процесів. Об'єктивно виникають питання:

– якими мають бути атрибути явища, щоб говорити про те, що воно має територіальну організацію?

– територіальна організація притаманна тільки окремим явищам (виду економічної діяльності, системі розселення та ін.), чи й процесам (обміну, споживанню, накопиченню тощо)?

Отже, сьогодні назріла необхідність, з одного боку, широкого узагальнення досвіду застосування категорії «територіальна організація» (ТО) щодо різних видів господарської діяльності та розселення населення, а з іншого, – осмислення сучасного бачення інтегральних форм та процесів ТОС.

Всі ці міркування і визначили тему першої сесії Суспільно-географічного семінару при Інституті географії НАН України – «Територіальна організація суспільства: сучасне розуміння категорії». Відповідним чином була структурована і тематика засідань сесії, що проходили в Інституті географії НАН України 4 та 11 березня 2010 року.

На першому з них була проведена своєрідна «інвентаризація» наявних у суспільно-географічному «арсеналі» підходів до розуміння і дослідження територіальної організації розселення та господарства, окремих видів економічної діяльності та міжгалузевих комплексів.

Друге засідання було присвячено теоретико-методологічним проблемам дослідження інтегральних форм ТОС – локальним,

агломеративним, регіональним та іншим суспільно-територіальним утворенням. На сьогоднішній день ця проблема залишається все ще недостатньо дослідженою.

Природно, що висвітлені на сесії та викладені в її матеріалах погляди не претендують на абсолютну істину. Це лише окремі віхи наукового пошуку. Їхнє завдання – збудити думку, стати «відправною точкою» в наступних теоретико-методологічних та прикладних розробках проблем територіальної організації суспільства. І якщо все це стане в нагоді для наших колег у науковій роботі, то мету першої сесії Суспільно-географічного семінару я буду вважати досягнутою.

*Г.П. Підгрушній, доктор географічних наук,
завідувач відділу суспільно-географічних
досліджень Інституту географії НАН України*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ЗАВДАНЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

У процесі цивілізаційного поступу країн, розвитку їх продуктивних сил та економічних відносин у територіальній організації суспільства відбувалися величезні зміни: дуже ускладнилися форми територіальної організації господарства, диверсифікувалися за структурою її процеси, різко зросла урбанізованість систем розселення населення у розвинутих країнах і, відповідно, – макроекономічні дисбаланси між їх центрами і периферією; загострилися протиріччя між нечисленними ядрами геополітичного простору як основними полюсами світового розвитку та їх напівпериферією. Саме в останні десятиліття почала суттєво мінятися територіальна організація геопростору, і з однополярного він зараз перетворюється на багатополлярний.

В останні десятиліття відбулось різке погіршення екологічної ситуації, наростання природно-техногенних аварій і катастроф, зниження якості умов проживання населення.

Наприкінці ХХ століття це змусило світову спільноту об'єднати зусилля навколо опрацювання та реалізації Концепції стійкого, соціально-економічно- і екологічно збалансованого розвитку Людства як на світовому, так і на національному та внутрішньодержавному рівнях. Нагальність вирішення надскладних завдань такої збалансованості та узгодження процесів соціально-економічного розвитку і природовикористання в умовах викликів глобалізації зумовила актуальність проблем вдосконалення територіальної організації світового суспільства, ТОС країн та регіонів.

Адже сучасна ТОС поступово формується як дуже ускладнена за структурою, багатогранна та кількарівнева, ієрархічно побудована система життєдіяльності світової спільноти, геополітичний вектор розвитку якої є дуже динамічним у своїх змінах і на глобальному, і на регіональному рівні.

У глобальному вимірі на початку ХХІ століття визначальними процесами ТОС стали інтернаціоналізація з її крайнім проявом – глобалізацією, формування єдиного світового інформаційного та фінансового простору, регіоналізація та метрополізація, наростання дисбалансів у системі міждержавних та міжрегіональних інтересів.

Вважаємо, що коли мова йде про територіальну організацію світового суспільства (а не господарства), то в якості її форм слід виділяти лише такі територіально цілісні просторові форми, які охоплюють всі види суспільних та суспільно-природних відносин і процесів життєдіяльності населення. Такі об'єкти, на нашу думку, мають чітку державно-адміністративну визначеність і представлені регіонами різного ієрархічного рангу:

- 1) макрорегіони як міждержавні об'єднання (ЄС, НАФТА, інші);
- 2) національні мезорегіони – країни;

3) внутрішньодержавні регіони – графства, області, землі, краї тощо.

У національному вимірі інтегральні форми територіальної організації суспільства, на відміну від секторальних чи галузевих (ТО господарства, виробництва, промисловості тощо), представлені внутрішньодержавними регіонами нижчого рангу. В Україні до них відносяться одиниці адміністративно-територіального поділу: області та АР Крим, адміністративні райони, окремі населені пункти.

Слід зазначити, що сучасна територіальна організація суспільства не дуже досконала і характеризується досить суттєвими негативними рисами, до яких в Україні можна віднести в найбільш загальному вигляді:

- несформованість просторового каркасу розвитку як основи єдиного збалансованого економічного простору України;
- велика диференціація у стадіях еволюційного розвитку, на яких знаходяться регіони (від низько- до високоіндустріальної)¹;
- надвеликий «розрив» у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів і як результат – дуже великі міжрегіональні диспропорції у основних показниках такого розвитку;
- невідповідність потужності економічного потенціалу багатьох регіонів їх інтегральному потенціалу розвитку через його неефективне використання, що позначається негативно на використанні конкурентних переваг;
- невідповідність якості життя населення рівням економічного розвитку регіонів;
- слабкий розвиток процесів метрополізації у регіонах України, що суттєво знижує активність їх зовнішньоекономічної функції та погіршує їх позиції на внутрішньому та зовнішніх ринках;
- недостатнє фінансове забезпечення Програм соціально-економічного розвитку регіонів, зокрема на рівні регіональної та місцевої влади через високу централізацію фінансових ресурсів в країні;
- дуже великі соціально-економічні диспропорції між центром і периферією не тільки на національному, але й на регіональному рівні;
- слабе використання переваг вигідного транспортно-географічного положення і країни (як проміжної ланки між Заходом і Сходом на Євразійському континенті), і її регіонів (приморського, прикордонного);
- занепад сільської місцевості у багатьох регіонах: Поділля, Причорномор'я, АР Крим та інші.

Регіони як суспільно-природні, адміністративно визначені цілісності, що об'єднують триєдність населення, природи і господарства, виступають важливими формами ТОС України. Адже саме в них відбуваються основні широкомасштабні трансформаційні процеси реформування економіки та суспільного устрою на демократичних та ринкових засадах. Саме в регіонах проходять (чи повинні проходити) основні процеси щодо побудови ринкової

¹ Підгрушний Г.П. Промисловість і регіональний розвиток України: Монографія. – К.: Інститут географії НАН України, 2009. – 300 с.

економіки соціального спрямування; надскладні процеси лібералізації економіки, адаптації населення і виробництва до ринкових реалій; роздержавлення власності та розвитку бізнесової діяльності; формування податкового потенціалу, збалансованих ринків фінансів, інформації, праці, попиту і пропозиції товарів і послуг; розвитку експортної складової; активізації інноваційно-інвестиційної діяльності. Саме в регіонах має відбуватися структурно-технологічна перебудова господарства на засадах постіндустріалізму та формуватися сприятливі, наближені до світових стандартів умови життя населення, що сприятиме розширеному відтворенню та покращенню генофонду.

Регіони характеризуються певними особливостями, які зумовлені роллю, яку відіграють регіони у ТОС країни.

Перша особливість визначається подвійністю ролі регіону в системі ТОС країни. З одного боку, регіон виступає як підсистема, об'єкт державного управління, а з іншого, – об'єднує на регіональному рівні підсистеми нижчого порядку (адміністративні райони, міста, інші поселення), які є суб'єктами регіонального управління.

Друга особливість безпосередньо пов'язана з першою: саме регіон завдяки територіальній цілісності виступає як інтегративна геосистема – і тому в ньому розвиваються суспільно-природні відносини у найбільш широкому діапазоні. Саме тому регіональна політика об'єднує всі напрями державної політики – економічні (фінансові, виробничі, науково-технічні) інформаційні, соціальні, екологічні, окрім ідеологічного, оборонного напрямів та державної безпеки.

Третя особливість визначається великими міжрегіональними відмінами природних, економічних, соціальних, екологічних та інших умов життєдіяльності населення і, відповідно, значними міжрегіональними диспропорціями всіх соціально-економічних характеристик розвитку, а саме: рівнів активності інвестиційно-інноваційної діяльності; внеску регіону у податконадходження до бюджетів усіх рівнів; позиції, яку регіон займає на сходах еволюційного розвитку (від високо- до низькоіндустріальних); активності метрополітарних функцій тощо.

Четверта особливість регіону, як форми ТОС, проявляється у тому, що, з одного боку, йому властива типовість (як складової та форми територіальної організації суспільства), а з іншого, – регіону притаманна індивідуальність. При чому типовість, на нашу думку, може розглядатися як сутнісна ознака регіону, а індивідуальність – як похідна.

Зазначені вище особливості регіонів свідчать про необхідність задіяння з метою вдосконалення ТОС, як важливого напрямку подальшого цивілізаційного розвитку України, процесу регіоналізації суспільного, в першу чергу, економічного життя. В Європі під регіоналізацією розуміють процес передачі повноважень або функцій від уряду країни до регіональних адміністрацій. І в країнах ЄС це, вже з різною мірою «повноти», здійснено. Погоджуючись в цілому з таким підходом до визначення поняття «регіоналізація», вважаємо за необхідне доповнити його, виходячи з

українських реалій. У першу чергу це стосується залучення науково-обґрунтованих, регіонально-конкретизованих стратегій розвитку, які б виходили із загальнодержавних інтересів, враховували можливості і ресурси регіонів і ґрунтувалася б на фінансовій децентралізації – «фінансовому федералізмі».

Особлива актуальність регіоналізації в Україні як безпосереднього прояву вдосконалення ТОС пояснюється причинами, до яких, узагальнюючи все вище викладене, можна віднести:

1. Велику територію, за якою країна займає четверте місце в Європі, та дуже значні територіальні відміни її природних, соціальних, економічних, екологічних, історичних та інших умов.

2. Різке зростання в останні десятиліття міжрегіональних диспропорцій соціально-економічного розвитку.

3. Великі міжрегіональні відміни у рівнях стадійно-еволюційного розвитку та безпосередньо пов'язаної з цим активності метрополітарних процесів.

4. Дуже обмежене фінансове забезпечення бюджетів та, відповідно, слабке задіяння регулюючої діяльності владних структур регіонального і місцевого рівнів, на яких саме і формуються умови життєдіяльності населення та розвитку бізнесу.

Регіоналізація, як важливий напрям вдосконалення ТОС, сприятиме формуванню просторового каркасу розвитку в Україні та його фінансуванню на всіх рівнях його реалізації. Підсумовуючи вищезазначене та враховуючи надбання суспільної географії, вважаємо, що як ієрархічно побудована система, ТОС країни має розглядатися на чотирьох рівнях: національному; мезорегіональному, об'єктами якого виступають суспільно-географічні (чи економічні, як їх традиційно називають в багатьох наукових публікаціях) райони; мікрорегіональному, об'єкти якого – області та АР Крим, – законодавчо закріплені як регіони (одиниці адміністративного поділу країни); локально-регіональному – адміністративні райони та окремі міста.

Зважаючи на те, що ТОС на всіх рівнях своєї реалізації охоплює всю множину суспільно-природних відносин, а регіон є важливою її формою, саме регіон виступає важливим об'єктом не тільки комплексних географічних досліджень, але й окремого їх напрямку – регіональної географії. Це тим більш важливо, що саме регіональна географія в силу суспільно-природної комплексності своїх досліджень може спрямувати їх зокрема на наукове обґрунтування механізмів реалізації регіонально-конкретизованих стратегій збалансованого соціально-економічного і екологічного зростання на інноваційних засадах в контексті світового цивілізаційного розвитку.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КАТЕГОРІЇ ТА ЇЇ ВЖИВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ГЕОГРАФІЇ

Категорія «територіальна організація суспільства» є найскладнішою за змістом у суспільній географії, фактично набрала якості головної (базової) закономірності. Вона найчастіше використовується в працях російських суспільних географів (Е. Алаєв, М. Шаригін, А. Чистобаєв та ін). Ще Г. Гегель в науково-пізнавальному плані рекомендував розрізняти поняття «закономірність» і «закон». На його думку, закономірність є «цілісністю суттєвих відмінностей, які виявляють у своїй цілісності єдність і зв'язок»². Потім він поступово запровадив нове поняття «закон» і зробив висновок, що закономірність і закон – це різні пласти об'єктивної реальності. На нашу думку, закономірність є формою прояву системи законів у певній галузі знання, її зміст не слід ототожнювати із звичайними функціональними залежностями.

Нинішня інтерпретація категорії – закономірності «територіальна організація суспільства» передбачає оцінку її генезису, теоретико-методологічних і конструктивних функцій. Так, основою її формування була проблема і процес розміщення виробництва, які були розглянуті в штандортних теоріях і доповнені розміщенням населення (розселення): Й. Тюнена – А. Вебера – В. Кристаллера – А. Льоша – У. Ізарда; в хорологічній концепції А. Гетнера – Р. Хартшорна; теоріях ТВК М. Колосовського – М. Баранського – Ю. Саушкіна – М. Агафонова – М. Паламарчука; дифузії нововведень Т. Хагерстранда; економічного районування М. Баранського – Н. Казанського – П. Алампієва – Т. Калашникової – К. Воблого – О. Діброви; регіонального господарського кластера М. Портера; полюсів зростання Ф. Перру; сталого і збалансованого розвитку П. Бакланова, І. Горленко, С. Лісовського, Л. Руденка; конкурентних переваг, мотивації, економічної та екологічної безпеки; розвинутої ринкової моделі регіонального інноваційно-інвестиційного саморозвитку. Засобом реалізації цих проблемних теорій в Україні є державна стратегія регіонального розвитку.

Що стосується вживання категорії закономірності «територіальної організації суспільства», то вона є дуже загальною, мало придатною для вирішення як пізнавальних, так і конструктивних завдань нинішньої суспільної географії. Поняття «суспільство» є дуже змістовно ємним, бо включає об'єднання людей за інтересами, потребами, видами діяльності; є сукупністю переважно соціальних зв'язків між людьми, що мають просторовий вираз, перспективу. Для пізнання суспільно-географічної якості

² Гегель Г.В.Ф. Эстетика. – М., 1968. – Т.1. – С.147-148.

це одночасно важливо і неконкретно в матеріально-речовинному виразі об'єктів дослідження.

Більш конкретною є категорія «територіальної організації продуктивних сил» (як в марксистському, так і в ринковому розумінні), бо включає єдність процесів природокористування, розселення населення та виробництва з урахуванням особливостей виробничих відносин.

Найбільш придатною для потреб суспільної географії є категорія «територіальна організація людської діяльності», бо орієнтує на пізнання процесів взаємодії людини і природи, які проявляються у різноманітності суспільно-географічних комплексів різних типів і рангів, як досліджуваних об'єктів. Щодо предметної сутності і компонентного складу поняття «територіальна організація», то воно включає: а) раціональне і оптимальне розміщення об'єктів дослідження, їх функціонально-територіальну структуру; б) оцінку ефективності внутрішніх і зовнішніх зв'язків, які об'єднують взаємодіючі об'єкти і регіони; в) оцінку рівнів розвитку і збалансованості взаємодіючих компонентів відповідно до умов і ресурсів; г) реструктуризацію підприємств виробничої та соціальної сфер в напрямку зростання їх диверсифікації і виявлення серед них стратегічних видів діяльності; д) науково-обґрунтоване управління (регулювання) всіх видів людської діяльності. Управлінський аспект територіальної організації людської діяльності виражений у змісті регіональної політики держави та її конструктивному аспекті – регіональному соціально-економічному та екологічному розвитку. У простому розумінні територіальна організація людської діяльності означає вміння при даному рівні розвитку продуктивних сил і науково-технічного прогресу раціонально і оптимально використовувати територію.

Але категорія – закономірність територіальної організації людської діяльності повністю не вичерпує предметної сутності суспільної географії – вона реально «взаємодіє» із закономірністю комплексно-пропорційного розвитку цієї діяльності. Остання представлена технолого-економічною галузевою і міжгалузевою збалансованістю компонентів процесу життєдіяльності населення, ієрархією її територіальних форм (райони, зони, агломерації, ареали тощо), їх просторовою впорядкованістю. Міркування, що системно-структурний аналіз, суспільно-географічне районування втрачають науково-пізнавальну якість не мають жодних підстав. Синергічний та інформаційний підходи нині мають швидше загальнонауковий (майже філософський) аспект, вони не «наповнені» поки що конкретними методиками суспільно-географічного аналізу та синтезу явищ і процесів, не говорячи вже про реальний конструктивний їх ефект.

Отже, дві вище вказані закономірності синтезують діяльність п'ятьох основних суспільно-географічних законів, за допомогою яких можна пояснити всю різноманітність явищ, зумовлених діяльністю людини.

Таким чином, коли йдеться про дефініцію категорії «територіальна організація суспільства» на теоретико-методологічному рівні, зокрема для навчальних цілей, то можна погодитися з трактовкою Е. Алаєва про те, що

вона характеризує поєднання функціонуючих територіальних структур (розселення населення, виробництва і природокористування), об'єднаних структурами управління з метою здійснення відтворення життя суспільства у відповідності з цілями і на основі діючих в даній суспільній формації економічних законів³. Але, на жаль, він не усвідомив наявності суспільно-географічних законів!? А коли йдеться про її конструктивне значення, то вона потребує докорінної конкретизації, яку ми показали.

³ Э.Б. Алаев. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1984. – С.33.

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ОСНОВНИХ ВИДІВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА РОЗСЕЛЕННЯ

М.І. Фащевський

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСТВА

Основною, вихідною ланкою в методології наукового пізнання процесів і явищ є наукові поняття, їх суть та змістовні ознаки. В суспільно-географічній та соціально-економічній науках для виявлення горизонтальної упорядкованості процесів широко вживається поняття територіальної, а в останній період і регіонально-просторової організації процесів і явищ.

Теоретичним і прикладним питанням територіальної організації різних видів суспільної діяльності приділяється досить значна увага. Про це свідчить теорія комплексоутворення, теорія територіальної організації продуктивних сил, окремих галузей економіки, теорія економічного районування і районоформування, теорія відносних (порівняних) регіональних переваг, теорія оптимального розміщення окремого підприємства чи сукупності їх просторової організації, теорія полюсів зростання, теорія «центр-периферія», теорія регіонального саморозвитку тощо.

Загальним для усіх цих аспектів територіальної організації господарства є те, що мова йде про особливий тип суспільних відносин між суб'єктами підприємництва та територіальними громадами і владами в процесі соціально-економічного розвитку суспільства. Об'єктивна зумовленість цих процесів полягає у територіальних відмінностях переваг. Господарюючі об'єкти з метою підвищення економічного ефекту своєї діяльності намагаються залучити наявні в регіонах ресурси і так організувати свою діяльність, щоб досягти максимального ефекту.

Оскільки розміщення суб'єктів підприємництва різних організаційно-правових форм здійснюється на певній території (акваторії), то територія з наявними на ній населеними пунктами, природними, соціальними, виробничими та іншими ресурсами не пасивна до закріплення на ній нових підприємств. Насамперед це стосується територіальних (земельних) ресурсів, які мають певну економічну, соціальну чи екологічну цінність для жителів населеного пункту чи органів державної влади або місцевого самоврядування. В такому випадку вирішення питань розміщення підприємства пов'язано з особливостями територіальних відносин як базових в територіальній організації господарства, а також в територіальній моделі певної системи господарювання та просторового розвитку суспільства в

цілому. Кожний етап соціально-економічного розвитку суспільства змінює умови територіальної організації господарства у відповідності до задач і можливостей. Знання закономірностей сучасної територіальної організації господарства є основою майбутньої моделі територіальної організації галузей економіки та просторового розвитку суспільства в цілому.

Таким чином, територіальна організація включає комплекс процесів цілеспрямованої економічної діяльності суб'єктів підприємництва на певній території і виступає як результат (продукт) територіальної економічної діяльності в минулому і сучасному періоді, як механізм розміщення нових об'єктів, як система відносин між суб'єктами господарювання і місцевими владами та громадами, як форма територіальної інтеграції виробництва і розселення населення.

Територіальна організація господарства ґрунтується на системі просторових відносин, які включають територіальний поділ праці, розміщення продуктивних сил, територіальну концентрацію і територіальні пропорції. Використання природних, соціальних, матеріально-технічних та інших видів ресурсів призводить до просторової локалізації виробництва і проявляється в спеціалізації територій та формуванні територіальних систем різних типів. Територіальний поділ праці відображає закріплення певних видів діяльності за територіями відповідно до наявних економічних та інших переваг. Територіальні відмінності цих переваг зумовлюють формування різноманітних просторових елементів у вигляді галузевих та інтегрованих зон, районів, регіонів, агломерацій, вузлів, центрів, кластерів тощо. Склад цих просторових елементів відображає територіальну експозицію господарських систем, що сформувалися внаслідок територіальної інтеграції виробничої діяльності і дії закономірності комплексності. Просторова локалізація виступає як форма організації виробничої і соціальної діяльності і є виразником її територіальної організації.

В залежності від якісних властивостей ресурсів, ефективності форм організації діяльності, впливу ринкових факторів складаються територіальні пропорції. Таким чином, територіальна організація господарства визначається наявністю різноманітних просторових його форм, а результативність функціонування цих форм – просторовими пропорціями.

З великої сукупності понять, які стосуються територіальної організації господарства, розглянемо такі як територіальний поділ праці, розміщення підприємств і їх територіальну організацію.

Територіальний поділ праці відображає просторові економічні процеси, пов'язані з виробництвом і обміном товарами і виражається в спеціалізації територій. Територіальні кількісні і якісні відмінності природно-ресурсного потенціалу, соціально-економічних умов, виробничих відносин і екологічної ситуації є провідними факторами територіального поділу праці і, таким чином, виробничої спеціалізації, територіальної концентрації, кооперації та товарного обміну.

Отже, можна стверджувати, що територіальний поділ праці призводить до закріплення виробництв за певними територіями відповідно наявних природних, економічних, соціальних та інших переваг, сприяє раціональному і економічно ефективному їх використанню, становленню і розвитку товарних відносин і товарного виробництва, підвищенню продуктивності суспільної праці і є одним з чинників територіальної організації господарства. Територіальний поділ праці впливає на вибір найбільш економічно вигідного місця зосередження виробництва і отримання максимального прибутку завдяки ренті розміщення. Саме це і є важливим економічним регулятором в територіальній організації господарства.

Територіальний поділ праці реалізується в розміщенні конкретних підприємств і виступає як практична форма їх територіальної організації. Розміщення – це розподіл і закріплення за територією підприємств. Розміщення – це первинна практична ланка територіальної організації. Системно-термінологічний зв'язок таких понять як територіальна організація і розміщення визначає їх супідрядність, коли останнє виступає ланкою, в якій конкретизується більш загальне поняття організації.

Економічна єдність господарських комплексів в процесі територіальної організації створюється завдяки наявності виробничих зв'язків, спільного використання природних, соціальних, економічних умов і ресурсів, інфраструктури та систем розселення. Територіальна форма організації господарства у вигляді територіальних його систем забезпечує економічний ефект внаслідок комбінування і кооперації виробництв, раціонального використання ресурсів, ефективного функціонування єдиної виробничої та соціальної інфраструктури тощо.

Таким чином, територіальна організація господарства являє собою процес цілеспрямованого упорядкування у просторі різноманітних його компонентів і означає відношення між продуктивними силами території, суб'єктами підприємництва, органами місцевої влади та місцевого самоврядування, яке здійснюється через економічні та адміністративно-управлінські механізми, забезпечуючи спеціалізацію, комплексність та системність розвитку регіонів.

Суттєве значення в територіальній організації господарства має динаміка соціальних процесів. Серед них – динаміка середньорічної кількості зайнятих у всіх сферах економічної діяльності, продуктивність праці, вивільнення і попит на робочу силу, кількість населення, незайнятого трудовою діяльністю та кількість зареєстрованих безробітних, розмір середньомісячної зарплати працівників, рівень життя населення тощо.

Важливу роль в територіальній організації господарства та його функціонуванні відіграє і екологічна ситуація по регіонах. Це стосується оцінки порушеності і рекультивациі земель, відновлення лісового фонду, споживання та використання води, обсягів викидів шкідливих речовин у повітря та скидів у воду, техногенного навантаження на територію,

погіршення середовища існування людей та біологічних систем тощо. Таким чином кількісні параметри різноманітних чинників є базою для визначення основних напрямків вдосконалення територіальної організації господарства на перспективний період по регіонах України.

Г.П. Підгрушній

ПРОЦЕСИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ

Категорія «територіальна організація господарства» в цілому і промислового виробництва зокрема належить до ключових у теорії суспільної географії. Не дивлячись на її широке використання в науковій літературі та конкретних наукових розробках, вона ще й досі не знайшла однозначного трактування. Розуміння її сутності значною мірою визначалось імперативами розвитку суспільства. Так, свого часу А.Т. Хрущов указував, що територіальна організація промисловості країни – це «результат действия определенных закономерностей, которые, в свою очередь, выступают как специфические формы проявления экономических законов, свойственных социализму» [1, с. 82].

Сьогоднішні відмінності в трактуванні цієї категорії, крім іншого, зумовлені ще й широкою семантикою самого поняття «*організація*». Адже організація (франц. organization) одночасно означає: а) будову, структуру чогось; б) налагодження, впорядкування, приведення чогось у систему [2, с. 484]. Так, одні автори вбачають у територіальній організації результат цілеспрямованого впливу відповідних інституційних структур на розміщення та територіальне інтегрування виробництв у країні в цілому, її регіонах та поселеннях. Зокрема, Е.Б. Алаєв розглядає цілеспрямовану керованість процесами як основний атрибут територіальної організації виробництва. Він підкреслює, що саме «обогащенная признаком «управления», территориальная структура хозяйства превращается в территориальную организацию производительных сил» [1, с. 191]. При цьому територіальну структуру господарства вчений розглядає як динамічний стан розміщення продуктивних сил по економічних районах, поєднаних в єдину національну економіку.

Цей підхід отримав подальший розвиток у працях вітчизняних вчених. Так, С.І. Іщук вважає, що територіальна організація продуктивних сил – «це раціонально організована, керована система суспільно-територіального поділу праці, комплексного розвитку і розміщення промислового виробництва країни і її окремих частин» [3, с. 8]. Схожих поглядів дотримується М.Д. Пістун. На його думку, територіальна організація продуктивних сил здійснюється на основі реалізації ефективних принципів

управління та являє собою «науково обґрунтоване розміщення взаємопов'язаних виробництв, підприємств сфери обслуговування, населення та об'єктів інфраструктури, яке дає значний економічний та соціальний ефект внаслідок комплексування життєдіяльності людей і раціонального використання території» [4, с. 100].

Існує й інше, дещо відмінне бачення цієї проблеми. Так, І.О. Горленко вважає, що територіальна організація виробництва відбиває «сложный, многогранный процесс, представляющий взаимосвязанное функционирование определенной совокупности отдельных производств и производственно-территориальных комплексов» [5, с. 6]. Форми територіальної організації виробництва (різні типи функціональних виробничих систем та територіально-виробничих комплексів) та її процеси склалися та розвиваються впродовж тривалого історичного часу під впливом економічних законів та закономірностей розміщення продуктивних сил.

При цьому навіть у високорозвинутих країнах територіальну організацію виробництва «нельзя признать управляемым, регулируемым процессом» [6, с. 17]. Більше того, саме поняття «территориальная организация производства... не содержит информации о степени рациональности такой организации» [6, с. 18]. Дійсно, певною мірою упорядковане, взаємопов'язане функціонування сукупності виробництв у межах окремої території може характеризуватися різним рівнем керованості і не завжди бути ефективним. Очевидно, що досягнення цієї мети можливе лише в ідеалі.

Спроби перетворити територіальну організацію виробництва на планово регульований процес здійснювались в умовах соціалістичної економіки. Однак, як засвідчив історичний досвід, повною мірою керованою і, тим більше, ефективною, територіальна організація соціалістичного виробництва не стала.

В умовах ринкової економіки, де послаблені механізми централізованого управління, а в конкурентному середовищі «виживають» тільки ефективні форми організації виробництва, територіальна організація промисловості (ТОП) може розглядатись лише як зумовлене об'єктивними законами суспільного розвитку просторове упорядкування промислового виробництва, що проявляється у формуванні його різноманітних взаємопов'язаних територіальних (територіально-аквально-територіальних) утворень. У зв'язку з цим слід зазначити, що сьогоденній технологічний прогрес дає змогу промислому виробництву вийти за межі суші в акваторію морів та океанів.

В основі механізму утворення різноманітних форм ТОП лежать певні процеси. Вся їх сукупність розподіляється на три групи – процеси розміщення, територіальної спеціалізації та інтеграції промислового виробництва [5, с. 9]. Процеси ТОП підпорядковані закономірностям циклічності, що проявляється у чергуванні фаз їхньої активності в ході стадійно-еволюційного розвитку регіонів.

Розміщення промислового виробництва, його територіальна спеціалізація та інтеграція одночасно виступають як процеси і досягнуті при цьому результати. Подвійна природа цих явищ, що лежать в основі ТОП, визначає її дуальний характер, який цілком відповідає комплексному розумінню семантики поняття «організація» (одночасно процес упорядкування і досягнута при цьому будова системи).

1. *Розміщення промислового виробництва* включає в себе взаємопов'язані процеси (явища), основними з яких є територіальні: концентрація, агломерування, зосередження, деконцентрація та дисперсія промислового виробництва. Усі ці процеси тією чи іншою мірою є похідними від виробничої концентрації промисловості, що проявляється в посиленні виробничої функції в рамках окремого підприємства. Посилення цієї функції в межах одного чи декількох промислових центрів становить суть процесу *територіальної концентрації* промислового виробництва. Відтак, поглиблення територіальної концентрації виражається в зростанні великих центрів промисловості в регіоні [5, с. 11].

Близьким до територіальної концентрації виробництва є процес його *територіального агломерування*. Економічна сутність обох процесів зумовлена економією затрат внаслідок зростання масштабів виробництва та його комплексування. Коли при посиленні територіальної концентрації в окремо взятому центрі економія досягає свого порогу, вигідним стає розвиток виробництва в сусідніх центрах. Таким чином територіальне агломерування знаходить свій прояв у формуванні промислових вузлів та агломерацій. Залежно від кількості ядер процес територіального агломерування промислового виробництва може бути моно- чи поліцентричним.

Як проміжне поняття між виробничою та територіальною концентрацією І.О. Горленко виділяє *виробничо-територіальну концентрацію*, що демонструє відмінності у виробничій концентрації в різних промислових центрах регіону [5, с. 12].

Розширення територіальної концентрації виробництва, її вихід за рамки одного чи декількох центрів, що супроводжується зростанням масштабів промисловості в межах регіону, визначається як *територіальне зосередження виробництва*.

Оберненою до процесу територіальної концентрації за своєю суттю є *територіальна деконцентрація промислового виробництва*. Цей процес може мати різний генезис. З одного боку, територіальна деконцентрація може бути наслідком планомірного розукрупнення великих промислових центрів, де в результаті надмірної концентрації виробництва виникли численні соціально-економічні та екологічні проблеми. З другого боку, територіальна деконцентрація промисловості може бути зумовлена кризою виробництва, його стагнацією в межах окремих регіонів чи країни в цілому. Проявом такої деконцентрації є загальне скорочення масштабів виробництва у більшості центрів регіону.

Малодослідженим у вітчизняній суспільній географії є процес *дисперсії* (від лат. *dispersio* – розсіяння) *промислового виробництва*. Його активізацію в сучасних умовах зумовили, переважно, два взаємопов'язані чинники. Це активний розвиток у країні малого і середнього бізнесу та залучення у виробництво високопродуктивних технологій, що значно підвищують можливості відриву багатьох видів промислової діяльності від сформованих центрів промисловості. Проявляється цей процес у повсюдному розміщенні невеликих та середніх промислових підприємств, їх інтенсивному поширенні навіть у сільській місцевості.

Розвиток промисловості регіону характеризується одночасним проходженням окремих процесів розміщення виробництва. Однак для певних циклів Кондратьєва (ЦК) характерним є домінування одних над іншими, різна їхня інтенсивність. При проходженні першого, другого та частково третього ЦК спостерігається інтенсивна концентрація промислового виробництва на рівні окремих центрів. Домінуючими процесами третього та четвертого циклів є територіальне агломерування виробництва, що виражається в розвитку промислових вузлів різної величини. Внаслідок цих процесів відбувається інтенсивне зосередження промисловості в окремих регіонах. Кінець четвертого та початок п'ятого циклів пов'язаний з активним поширенням процесів деконцентрації та дисперсії промислового виробництва, що сприяє зосередженню промисловості не тільки в регіонах її традиційного розвитку, а й у межах слабоіндустріалізованих територій.

2. *Територіальна спеціалізація промислового виробництва* – процес, достатньо глибоко вивчений у вітчизняній суспільній географії. Територіальна спеціалізація є найважливішою формою вираження одного з фундаментальних суспільно-географічних законів – закону географічного поділу праці. За визначенням О.І. Шаблія, територіальна спеціалізація виробництва – це «економічна орієнтація території на виготовлення продукції і надання послуг як для внутрішнього, так і, особливо, зовнішнього щодо певної території споживання» [7, с. 231]. В основі процесів територіальної спеціалізації виробництва лежить економічний ефект, що виникає в процесі виробництва певних видів продукції в межах окремих територій, внаслідок дії наявних тут сприятливих передумов та чинників.

Поява спеціалізованих видів промислової діяльності в межах певної території неодмінно тягне за собою територіально-галузеву структурування виробництва. Цей процес проявляється в диверсифікації компонентної структури виробництва внаслідок розвитку обслуговуючих, доповнюючих, супутніх та інших видів економічної, в тому числі й промислової діяльності. Поглиблення територіально-галузевої структуризації промисловості є основною передумовою її комплексного розвитку.

Спеціалізація промисловості істотно впливає на економічний розвиток регіону, його участь у територіальному поділі праці, формування експортного потенціалу, ринку товарів та послуг, що має стратегічне значення для наповнення бюджетів тощо.

Проходження ЦК у промисловості регіонів супроводжується не тільки модернізацією наявного виробництва, а й його реструктуризацією чи навіть переспеціалізацією, що зумовлено інтенсивним розвитком пріоритетних для кожного з циклів виробництв. Зокрема, як уже зазначалось, для першого та другого циклів пріоритетними є текстильна промисловість, видобування вугілля, виробництво чавуну та сталі; для третього – металургія, важке машинобудування, основна хімія; для четвертого – середнє машинобудування, електротехніка, приладобудування, органічна хімія. Для п'ятого ЦК, що знаменує початок стадії постіндустріального розвитку, пріоритетними є високотехнологічні наукоємні галузі: електроніка, виробництво обчислювальної та лазерної техніки і робототехніки, тонка хімія тощо.

При цьому мультиплікаційні ефекти, породжені кожним із пріоритетних видів промислової діяльності, мають суттєві відмінності. Передусім вони розрізняються складом супутніх, обслуговуючих та доповнюючих видів економічної діяльності, що виникають при цьому. До *супутніх* належать виробництва, що розвиваються в комплексі зі спеціалізуючими «на основі паралельної чи послідовної переробки сировини, відходів виробництва, а також досягнення технологічної завершеності й повноти основних циклів виробництва та послуг» [8, с. 262].

Обслуговуючі види діяльності забезпечують функціонування основного (спеціалізуючого) виробництва шляхом постачання енергії, матеріалів, надання ремонтних, транспортних, інформаційних, наукових та інших послуг. *Доповнюючі* види економічної діяльності опосередковано пов'язані зі спеціалізуючими виробництвами на основі спільного функціонування з метою раціонального використання наявних у регіоні умов та ресурсів.

Розвиток вугільної промисловості, металургії, основної хімії та інших пріоритетних виробництв перших трьох ЦК супроводжується головним чином виробничо-технологічним комплексуванням основних, супутніх, обслуговуючих та доповнюючих видів діяльності, що проявляється у формуванні енерговиробничих циклів. Така територіальна спеціалізація промислового виробництва слугувала потужним стимулятором економічного розвитку виробничого типу.

Мультиплікаційний ефект, що створюється пріоритетними для четвертого та, особливо, п'ятого ЦК високотехнологічними промисловими виробництвами, характеризується передусім переважаючим розвитком обслуговуючих видів економічної діяльності. При цьому основне місце серед них належить не виробничій діяльності, а сфері послуг – третинному та четвертинному секторам економіки. Особливу роль при високотехнологічній промисловій спеціалізації регіону відіграє науково-інформаційне, консалтингове, інжинірингове обслуговування, підготовка висококваліфікованих спеціалістів, маркетингове забезпечення тощо. Іншими словами, така промислова спеціалізація регіону визначає його потужний економічний розвиток за виробничо-сервісним типом.

3. *Процеси територіальної інтеграції* є одними з найважливіших у ТОП, оскільки зумовлюють взаємопов'язаність виробництва, надають йому системного характеру. В основі процесів територіальної інтеграції лежать технологічне, інфраструктурне, демосоціальне та інші види територіального поєднання промислових виробництв [5, с.15]. Відношення технологічного поєднання передбачають установаження між підприємствами регіону прямих зв'язків з постачання сировини, матеріалів, комплектуючих виробів тощо.

Усі інші види територіальних поєднань підприємств опосередковані і ґрунтуються на спільному створенні й використанні інженерної та соціальної інфраструктури, наявного на території людського капіталу тощо. Якщо технологічне поєднання може розвиватися між підприємствами на будь-якому територіальному рівні (міжрегіональному, регіональному, субрегіональному, локальному), то інфраструктурне і демосоціальне поєднання – лише на локальному, інколи на субрегіональному рівнях.

Прогрес у галузі транспорту та зумовлене ним відносно здешевлення транспортного ресурсу спричинили комунікативне стиснення економічного простору на стадіях високо- та постіндустріального розвитку та привели до широкого «виходу» процесів технологічного поєднання підприємств за регіональні межі. Особливо активно цей процес розвивається у високотехнологічних промислових виробництвах. Тому в багатьох регіонах, що характеризуються реструктуризованою та модернізованою промисловістю, інфраструктурне та демосоціальне поєднання підприємств домінують серед процесів територіальної інтеграції виробництва.

У практиці регіонального розвитку процеси територіальної інтеграції промисловості набувають різноманітних організаційних форм. Вони сприяють комплексному соціально-економічному та екологічному розвитку регіонів. В умовах планової економіки широкого розвитку набула така форма територіальної інтеграції промислового виробництва, як *промислово-територіальні комплекси* різної спеціалізації й територіального рівня. Світовий досвід засвідчив ефективність такої форми територіальної інтеграції промисловості регіону, як *кластери*. За визначенням М.Е. Портера, «кластери – це географічна група взаємозалежних компаній і асоційованих інститутів у певній галузі, які пов'язані спільними цілями і доповнюють один одного» [9].

Раціональна територіальна інтеграція, як і інші процеси ТОП, є важливою передумовою досягнення високого рівня територіальної ефективності функціонування промисловості регіону.

Література.

1. *Алаев Э.Б.* Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. *Словник іншомовних слів* / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1977. – 776 с.
3. *Ищук С.І.* Промислові комплекси України. Наукові основи територіальної організації: Навч. посібник. – К.: Вид. Паливода А.В., 2003. – 248 с.

4. *Пістун М.Д.* Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1996. – 231 с.
5. *Промышленный комплекс Киевского Приднепровья (экономико-географическое исследование) / М.М. Паламарчук, И.А. Горленко, Л.Г. Руденко и др.* – К.: Наук. думка, 1988. – 252 с.
6. *Паламарчук М.М., Горленко И.О., Яснюк Т.Е.* Минеральные ресурсы и формирование промышленных территориальных комплексов: Монография. – К.: Наук. думка, 1978. – 219 с.
7. *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії: Підручник. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
8. *Регіональна економіка. Словник-довідник / О.Д. Богорад, О.М. Невелєв, В.М. Падалка та ін.* – К.: НДІСПМ, 2004. – 346 с.
9. *Porter M.* The Competitive Advantage of Nations. – London: Macmillan, 1990. – 325 p.

Т.Є. Яснюк

ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Територіальна організація паливно-енергетичного комплексу визначається характером взаємодії умов території (природних, соціально-економічних) та властивостей самого комплексу і має суттєвий, а іноді вирішальний вплив на розвиток соціально-економічного базису території. Основою територіальної організації паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) є інтенсивний розвиток процесів комплексоутворення [4], кооперування та комбінування виробництв, що зумовлено комплексуючими якостями паливних корисних копалин і відповідних галузей, взаємозалежністю енергоресурсів, гнучкістю їх транспортування та можливістю збалансованого розподілу і забезпечення паливо- та енергоспоживання в усіх ланках господарства. Формування ТО ПЕК підпорядковано двом основним чинникам – природно-ресурсному потенціалу та соціально-економічним умовам території. Вони визначають структуру комплексу, функціональну спрямованість його та всіх складових ланок.

Територіальна організація ПЕК є явищем динамічним, яке змінюється у просторі й часі. Дослідження її форм та їх сукупностей безпосередньо пов'язано із територіальною організацією всього господарства, складовою частиною якого вона є.

Особливості сучасної територіальної організації ПЕК проявляються у формуванні складних виробничо-територіальних форм різного таксономічного рангу і характеризуються прив'язаністю їх до родовищ паливно-енергетичних ресурсів, складною морфологією та розгалуженими зв'язками, високим рівнем територіальної і виробничої концентрації, співвідношенням функціонування комплексних та інтегральних форм

виробництв (систем виробництв), формуванням моноспеціалізованих та поліспеціалізованих елементів, що значною мірою пов'язано з їх рангом, складністю структури.

Дослідження та аналіз елементів ТО ПЕК України за характером протікання в них процесів комплексо- та системоформування, особливостями будови, рівнем територіальної насиченості виробництв, активністю впливу соціально-економічних та природних факторів на динамічність трансформації ТО ПЕК обумовило групування їх у чотири ранги.

Першу групу утворюють складні елементи, що мають розгалужену та розвинену галузеву структуру, об'єднують насамперед виробництва паливної та енергетичної ланок, характеризуються високим рівнем комбінування, кооперування та концентрації не тільки виробництв, що є в основі спеціалізації ПЕК (вугільних, збагачувальних, енергетичних), але й підприємств інших галузевих спеціалізацій, пов'язаних з ним виробничо-технологічними та виробничо-територіальними зв'язками (машинобудування, будівництва, транспорту). Елементи першої групи є сукупністю міжгалузевих утворень (комплексів та систем виробництв) різної спеціалізації, яка визначається видом паливного ресурсу або джерелом виробництва електроенергії. Вони є основою формування промислових районів. У структурі цих елементів функціонують потужні спеціалізовані промислові райони паливної орієнтації (вугільної, нафтогазові) та моноспеціалізовані енергопромислові інтеграції, що є засобом та результатом розвитку промислових районів. Поряд із високим рівнем концентрації галузей паливної промисловості першу групу складають потужні за рівнем територіальної та виробничої концентрації та локалізації енергетичні системи, які створюють енергетичний каркас території, зорієнтовані на забезпечення електро- та теплоенергією всієї сукупності суб'єктів господарської діяльності, а мережі енергопостачання виконують системоформуючу роль.

Внаслідок активної і динамічної комплексоформуючої діяльності сукупності елементів, що складають першу групу, в Україні сформувалась низка потужних елементів ТО у системі виробництв ПЕК. До них відносяться промислові райони Донбасу, Передкарпаття (паливної орієнтації), провідні електроенергетичні інтеграції (включно із енергогенеруючими та передавальними підприємствами енергетики) Донбасу, Придніпров'я, Харкова, Києва, Львова тощо.

Друга група представлена елементами, в яких інтенсивність протікання процесів комплексоутворення значно нижча, а масштаби – менші. Отже, ранг елементів ТО, рівень їх сформованості, роль і участь у розвитку соціально-економічного базису території – значно менш вагома. Обмежені можливості через відсутність належної мінерально-сировинної бази або відповідного соціально-економічного замовлення спричиняють формування таких форм ТО, які представлені переважно агломераціями та вузлами (Львівсько-Волинський, Прилуцький та ін.).

Третя група створюється елементами локального рівня, в яких процеси комплексоутворення і системоформування слабозвинені через невисокий рівень концентрації і невеликі масштаби видобутку і переробки паливно-енергетичних ресурсів, розосереджену систему енерговиробництва, досить вузьку спеціалізацію, незначний вплив на розвиток господарства прилеглих територій. Функціонування таких елементів ТО найчастіше підпорядковується вимогам і реаліям сучасності.

Елементи четвертого рангу переважно наділені інтегруючими властивостями, об'єднують невелику кількість підприємств з видобутку паливно-енергетичних ресурсів або виробництва тепло- та електроенергії. Вони можуть функціонувати у складі потужних осередків промисловості або відособлено, не входячи до іншої групи елементів ТО. До таких відособлених елементів ТО ПЕК відносяться кущові форми зосередження нафтогазоносних промислів у Східно-Українській провінції, газових – у нових регіонах Південно-Української провінції (Крим), осередки торфовидобутку і торфопереробки (Ірдинь, Замглай). На тлі загального каркасу [3] потужних елементів ТО ПЕК вони заповнюють простір, забезпечуючи цілісність соціально-економічного базису території.

Слід зазначити, що ранг елемента визначає масштаб концентрації виробництва, розвитку та інтенсивності (активності) протікання процесів комплексоутворення, тому певному рангу елементів ТО відповідає певний їх масштаб: перший ранг складають крупні за розмірами елементи, другий – середні, третій – невеликі та четвертий – малі (або дрібні).

Формування чотирьох рангів ТО ПЕК має тісний взаємозв'язок із його структурою, морфологією та мінерально-сировинною базою. В структурі ПЕК чітко вирізняються дві ланки – паливна та енергетична, характер впливу яких на ТО виробництв має суттєві відмінності. Особливості залягання, промислового освоєння, використання, а також наявність всього спектра паливно-енергетичних ресурсів забезпечує їх провідну роль у розвитку ТО промислового комплексу всієї країни, оскільки основними факторами, що мають сукупний організаційний вплив на формування виробничого середовища території, є системоформуючі, районоутворюючі, агломераційні якості паливно-енергетичних ресурсів та їх безпосередній вплив на відповідні процеси в межах країни та локальних територій. Нерівномірне розміщення природно-ресурсного потенціалу відбивається на розміщенні елементів ТО. Особливо це стосується паливної ланки, залежність якої від розміщення запасів паливно-енергетичних джерел значно більша ніж електроенергетичної ланки (виняток становить гідроенергетика). Мінерально-сировинний фактор визначає переважання складних і потужних елементів ТО першого рангу у східних регіонах країни (Донбас, Придніпров'я), що визначається зосередженням тут найбільших баз паливно-енергетичних ресурсів, їх басейновими формами залягання, найвищим рівнем індустріального розвитку в цілому, що загалом спричиняє прояв районоутворюючих та системоформуючих функцій копалин. Відповідно елементами ТО паливної ланки виступають утворення таких категорій:

спеціалізований промисловий район (відповідає басейновому типу); промислова агломерація (базується на скупченні низки родовищ); локальний комплекс або локальна виробнича система (освоює невелику кількість родовищ). Для регіонів зосередження нафтогазових родовищ типовим є формування промислово-виробничих спеціалізованих комплексів та систем виробництв у наступних категоріях: промислових кущах, спеціалізованих вузлах, рідше – агломераціях. Цим елементам притаманна висока територіальна і виробнича динамічність.

Важливою ознакою ТО паливної ланки комплексу є наявність двох типів організаційно-управлінських, технологічних та економічних зв'язків, що мають структурно-вертикальний та територіально-горизонтальний напрямки. Організація вертикальних зв'язків спрямована на забезпечення виробничо-технологічних та системно-структурних функцій і є жорсткою. Горизонтальні зв'язки є достатньо динамічними, активно беруть участь у забезпеченні мобільності при використанні різних видів палива, зміні структури паливного балансу, відтворені або забезпечені виробничо-технологічної стабільності елементів ПЕК. Взаємне доповнення вертикальних і горизонтальних зв'язків забезпечує функціонування і розвиток всієї системи елементів паливної ланки, постачання готової продукції як до прилеглих, так і найбільш віддалених від потужних промислових осередків територій. Горизонтальні зв'язки є об'єднуючими між двома ланками ПЕК – паливною та енергетичною.

Територіальна організація енергетичної ланки залежить від соціально-економічного попиту на продукцію. Розташування об'єктів енергетики тісно пов'язано із осередками споживаючих господарських ланок – промислових, селітебних, аграрних, транспортних. Енергетична ланка формується двома типами підприємств – генеруючими та передавальними (підприємствами енергомереж). Потужні генеруючі системи формують основний каркас електроенергетики. Ареалами їх зосередження є промислові райони та агломерації, розселенські агломерації, тобто елементи першого та другого рангу (Донбас, Придніпров'я, міста Київ, Харків, Львів, Одеса та ін). Усі вони об'єднані до єдиної енергетичної системи лініями електропередач, розподільчими підстанціями тощо. За потужністю напруги об'єднанчі електромережі є системоформуючими (високої напруги – понад 330 кВ) та призначені здійснювати транзит і об'єднання енергетичної системи в єдине ціле. Територіальна організація таких мереж має лінійні форми, підпорядкована забезпеченню мінімального негативного впливу на систему розселення та дотримання оптимальної відстані від поселень. У каркасі територіальної організації електроенергетики важливу роль відіграють мережі живлення, які насичують територію розгалуженими лініями і здійснюють зв'язок потужних системоформуючих мереж із центрами розподілення – підстанціями. Від них беруть початок розподільчі електромережі невисокої напруги. Крім вказаних електромереж, що складають із відповідними енергогенеруючими об'єктами централізовану

енергосистему країни, формується децентралізована система енергопостачання.

На сучасному етапі розвитку світової енергетики в умовах ринкової економіки [1; 2] територіальна організація галузі трансформується у напрямку ускладнення, оскільки поряд із централізованою системою організації все більшого розвитку набувають процеси децентралізації, які супроводжуються створенням локальних енергосистем, що базуються на генеруванні електроенергії на малих електростанціях (гідро- або вітрових – потужністю від 0,1 до 30 тис. кВт). Об'єкти малої енергетики як правило не є автономними і входять до складу єдиної енергетичної системи, позитивно впливаючи на стабільність її роботи. Їх призначення – забезпечення електроенергією великої кількості споживачів. Вони функціонують в інших просторових масштабах і умовах, з іншими потужностями та рівнем споживання електроенергії. На фоні централізованої електроенергетики малі форми генерування енергії і її передачі споживачам виконують важливі функції децентралізованої системи організації енергетики, заповнюючи прогалини основного каркасу на територіально-просторовому та функціональному рівні.

Література.

1. *Атаев З.А.* Географические основы локальной энергетики Центрального экономического района России: Монография / Ряз. гос. ун-т им. С.А.Есенина. – Рязань, 2008. – 284 с.
2. *Атаев З.А.* Территориальная организация локальной энергетики Центрального экономического района России: Монография / Ряз. гос. ун-т им. С.А. Есенина. – Рязань, 2006. – 344 с.
3. *Богорад О.Д., Шевелєв О.М., Падалка В.М., Підмогильний В.М.* Регіональна економіка. [Словник-довідник] / О.Д. Богорад. – К.: НДІ соц-екон. проблем міста, 2004. – 346 с.
4. *Яснюк Т.Е., Ведмеденко Р.А.* Особенности территориальной организации топливно-энергетического комплекса Украинской ССР // География и природные ресурсы. – № 2. – Иркутск: «Наука», Сибирское отделение, 1991. – С.148-155.

В.П. Нагірна

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ АПК ЯК РЕЗУЛЬТАТ РОЗМІЩЕННЯ І ПРОЦЕС УДОСКОНАЛЕННЯ

Територіальна організація агропромислового комплексу (АПК) – одне з головних принципівих понять, в якому закладено суть раціонального розміщення сільськогосподарської діяльності відповідно до сприятливих природних умов та соціально-економічних чинників, а також зосередження обробної промисловості, що переробляє сільськогосподарську продукцію.

Однак у цьому сенсі поняття «розміщення», що традиційно виражало галузеву орієнтацію (у даному випадку сільського господарства і переробної промисловості), вже розглядається значно глибше, тобто як поєднання взаємопов'язаних галузей.

У свій час (у 60-70 рр. ХХ ст.) АПК у суспільно-географічному плані трактувався як форма територіальної організації виробництва і промислового перероблення сировини, як своєрідне виробничо-територіальне утворення, якому притаманна закономірність комплексності. З розвитком сільськогосподарської ланки АПК, що виявлялося в поглибленні спеціалізації, підвищенні територіальної концентрації і ефективності виробництва тих культур, які були основою формування сировинних зон переробних підприємств, створювалися можливості, а згодом виникла об'єктивна необхідність у розвитку обслуговуючих виробництв, що надавали послуги на місці. Це в сучасному розумінні виробнича інфраструктура. Завдяки її розвитку створювалися умови для нарощування і ефективного використання сільськогосподарського потенціалу, а також запобігання витрат суспільного характеру.

Таким чином посилювалися комплексність формування АПК, його економічний смисл. АПК став розглядатися не лише як форма територіальної організації виробництва, а значно ширше – як виробничо-територіальна ланка, в якій взаємопов'язані галузі та види діяльності спрямовані на отримання сільськогосподарської продукції, її перероблення, задоволення споживчого попиту населення. Саме в такому розумінні трактувався АПК у працях відомих економіко-географів-аграрників – Ракітнікова А.Н., Іванова К.І., Мукомеля І.Ф., Паламарчука М.М., Пістуна М.Д., Іванух Р.А., Язиніної Р.О., Балабанова Г.В. та ін.

У сучасному розумінні територіальна організація АПК – це значно ширше поняття, яке тлумачать як взаємодію процесів природокористування, зокрема землекористування, виробництва продукції сільського господарства, її промислового перероблення, виробничої та інформаційної інфраструктури, маркетингу, зовнішньоекономічної діяльності в агропромисловій сфері. Нині АПК поступово трансформується в агропродовольчий ринок (як внутрішній, так і зовнішній) і має значно ширший спектр впливу на діяльність суспільства, перетворюючись із форм територіальної організації виробництва у важливий елемент територіальної структури господарства.

АПК притаманні територіальні закономірності розвитку. Найважливіші з них: 1) перетворення виробництва і перероблення сільськогосподарської продукції й маркетингової діяльності у цілісну виробничо-територіальну систему, окреслену в межах країни, областей, районів або на локальному рівні; 2) підвищення територіальної концентрації сільськогосподарського виробництва у регіонах з найбільш сприятливими природними та економічними умовами.

Наявність центрів локальних систем сільськогосподарського розселення – малих міст, здебільшого райцентрів, селищ, великих сіл, в яких була зосереджена переробна промисловість, посилювало системоформуючу

роль АПК і стимулювало розвиток сільського господарства. Таким чином виникли спеціалізовані райони, зони, ареали, пояси суцільного поширення сільськогосподарських культур – зерна, цукрових буряків, соняшнику, льону, овочів, різних видів продукції тваринництва і відповідно переробних підприємств. Таке зосередження набуває характеру дисперсії, хоча зумовлене зональністю.

Крім ареальних та зональних форм територіальної організації АПК, за умов планово-розподільчої системи господарювання були сформовані інтрозональні приміські АПК. Мета їх – забезпечувати міське населення малотранспортабельною продукцією, зокрема молоком, м'ясом, овочами, фруктами, ягодами тощо. Це було пов'язано, з одного боку, зі стрімким зростанням міського населення, з другого – низьким рівнем товарності виробництва колективних сільськогосподарських підприємств, які були неспроможні задовольнити споживчий попит мешканців міст. Зігравши на той час певну позитивну роль у забезпеченні продовольством великих міст, ця форма територіальної організації АПК втрачає свої позиції. Нині переважна більшість продукції завозиться за рахунок віддалених регіонів зональної спеціалізації сільського господарства та імпорту.

Науково-методичний доробок, створений у свій час економіко-географами з питань територіальної організації АПК, зокрема, визначення його суті як форми територіальної організації виробництва, формування спеціалізованих районів, зон виробництва сільськогосподарської продукції, розроблення методики дослідження АПК різних типів та видів – спеціалізованих, інтегральних, зональних, приміських, виявлення взаємозв'язку між територіальною організацією АПК і раціональним природокористуванням тощо, стали постулатами, не втратили своєї значущості й досі.

Розвиток ринкових відносин вніс корективи у процес територіальної організації АПК. Втрачають свої позиції основні його форми – спеціалізовані райони, зони, що сформувалися на основі особливо сприятливих природних умов та економічних чинників. Це передусім зона цукробурякового виробництва, райони льонарства, розвитку птахівництва, виробництва молочної, м'ясної продукції. Це пов'язано з тим, що не були задіяні належним чином ринкові механізми відбору найпродуктивніших земель для виробництва традиційних економічно ефективних видів продукції, негативно вплинула також ринкова стихія. Не був підтриманий національний товаровиробник, знизилася ефективність виробництва тих сільськогосподарських культур, для яких країна має особливо сприятливі природні умови. Однак це не є протиставленням виявленим закономірностям територіальної організації АПК, а швидше за все зумовлено недоліками перехідного періоду ринкових перетворень, змінами форм господарювання на землі, відсутністю підтримки з боку держави, зниженням конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції на міжнародному ринку тощо.

Світовий досвід високорозвинених країн засвідчує, що дія ринкових механізмів, інтеграція АПК країни у світогосподарські структури не порушують закономірностей територіального поділу праці, територіальної організації сільськогосподарського виробництва, а лише сприяють їх утвердженню завдяки підтримці держави, активізації інвестиційної діяльності, створенню сприятливого макроекономічного середовища.

Вдосконалення територіальної організації АПК, відновлення та поглиблення таких форм територіальної організації АПК, як спеціалізовані райони і зони дасть можливість значно підвищити ефективність та рівень товарності агропромислового виробництва, визначити напрями експортної орієнтації АПК. Підвищення територіальної концентрації виробництва є важливою умовою для запровадження більш досконалих організаційних форм господарювання, застосування нових технологій, підвищення якості сировини і готової продукції.

Принцип раціональної територіальної організації виробництва (бізнесової діяльності) у багатьох країнах з високорозвиненою економікою стає важливим чинником підвищення конкурентоспроможності виробництва. Це відбувається в умовах, коли використання традиційних чинників себе вичерпало.

Набувають нового змісту такі чинники, як місцезнаходження території, особливості розселення населення і формування ринку праці, взаєморозміщення основних елементів АПК. Це покладено в основу формування кластерів. Щодо АПК до кластерів можуть входити виробництво сільськогосподарської продукції, її перероблення, обслуговування, постачання механізмів, комплектуючих виробів, засобів захисту рослин, фінансове забезпечення, супутні види діяльності. Сюди можуть також входити споживчі організації, спеціалізована інфраструктура, отримання інформації, визначення стандартів. Прототипом кластерів є територіально-виробничі комплекси (ТВК), розроблені у 60-70 рр. ХХ ст. Повернення до ідеї ТВК у сучасний період і відповідно розвиток кластерів є одним із дієвих заходів підвищення конкурентоспроможності виробництва, коли традиційні методи вичерпали себе (раціональне використання ресурсів, розвиток споживчого ринку, інфраструктура, навіть інновації). Суть кластерного підходу в розвитку АПК – це створення нових форм господарювання на основі найбільш доцільної територіальної організації основних складових виробничого процесу на мікрорівні. Тобто найраціональніше використання особливостей території зі сприятливими природними умовами, де зосередження виробництва сільськогосподарської продукції змінює контекст конкуренції, стає важливим чинником підвищення ефективності виробництва на локальному рівні.

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Сучасна практика інвестування потребує знання та врахування основних принципів територіальної організації інвестиційної діяльності (ІД), рівень наукової розробленості яких в цілому є недостатнім і має переважно економічне спрямування. Існуючі географічні праці присвячені насамперед дослідженню особливостей територіальної організації окремих видів інвестиційної діяльності [3]. В той же час практично не досліджуються, як самостійний напрямок суспільно-географічних досліджень, питання територіальної організації інвестиційної діяльності в цілому, як складного, інтегративного, динамічного процесу.

Інвестиційна діяльність – це послідовна сукупність дій її суб'єктів щодо здійснення інвестицій (тобто окремих видів ІД – Ю.К.) з метою отримання доходу або досягнення іншого суспільного ефекту [5]. Тісна організаційно-управлінська та функціональна взаємозв'язаність всіх видів ІД зумовлена їх активною участю у функціонуванні єдиного інвестиційного циклу. Головними фазами цього циклу є: передінвестиційна, інвестиційно-ресурсна, фаза інвестування, інвестиційно-результативна.

За сукупністю головних рис інвестиційної діяльності (характер об'єкту інвестування, головна функція у єдиному інвестиційному процесі, особливості механізму інвестування, спеціалізована інвестиційна інфраструктура) виділяються *узагальнені види ІД* [4]:

а) *інвестиційно-фінансова діяльність* (фінансування інвестицій, формування портфеля цінних паперів, реалізація фінансових інвестицій, отримання дивідендів тощо), яка забезпечується інфраструктурою фондового ринку: фондовими біржами, торговцями цінними паперами, депозитарними установами, інститутами спільного інвестування та ін.;

б) *інвестиційно-інноваційна діяльність* (створення інноваційних інвестицій, реконструкція та технічне переозброєння діючих підприємств та ін.), яка забезпечується агенціями з інвестицій та інновацій, венчурними компаніями, інноваційними фондами тощо;

в) *інвестиційно-будівельна діяльність* (створення реальних інвестицій, освоєння капітальних вкладень, введення об'єктів в експлуатацію та ін.), яка забезпечується проектно-пошуковими, будівельно-монтажними та ремонтними організаціями;

г) *інтегративно-інвестиційна діяльність*, яка поєднує всі види ІД в рамках виконання певних інвестиційних проектів. Крім зазначених вище, вона представляє види ІД передінвестиційної та інвестиційно-результативної фаз інвестиційного циклу (мотивація інвестиційної діяльності, обґрунтування доцільності інвестицій, планування інвестицій, управління інвестиційним проектом, отримання економічних, соціальних та інших позитивних

результатів від функціонування об'єктів інвестування), які забезпечуються фірмами-девелоперами, прожект-менеджерами, інжиніринго-консалтинговими фірмами, управліннями будівництва та розвитку державних та приватних інвесторів та ін.

Окремі види ІД та учасники інвестиційного процесу (інвестори; суб'єкти ІД, які представляють інвестиційну інфраструктуру; об'єкти інвестування) формують систему інвестиційних відносин та зв'язків, у тому числі й територіальних.

Територіальна організація інвестиційної діяльності в цілому, на відміну від ТО окремих видів ІД, має більш функціональний та інтегративний характер. Їй властиві:

1) функціональна єдність, яка зумовлена тісними функціональними зв'язками стадій та ланок інвестиційного процесу;

2) компонентна єдність, що формується через об'єктивний взаємозв'язок всіх основних видів ІД, які об'єднуються у процесі реалізації інвестиційного проекту (освоєння об'єкта інвестування тощо) у цілісний організаційно-управлінський механізм;

3) територіальна єдність, яка зумовлена: виробничо-технологічними особливостями інвестиційного процесу, що потребують зниження транспортних та інших комунікаційних витрат; просторовою єдністю об'єкту інвестування; спільною орієнтацією всіх видів ІД на розміщення у найбільш сприятливому та інвестиційно привабливому регіоні або місті та ін.

Поняття «територіальна організація інвестиційної діяльності» відображає основні територіальні особливості ІД та їх роль у розвитку соціально-економічних та регіональних процесів. Вона, з одного боку, є результатом розвитку ІД, з іншого – цілеспрямованим напрямом її функціонування.

Територіальна організація інвестиційної діяльності розвивається під впливом численних традиційних та сучасних чинників. Головні з них: суспільно-економічні чинники, особливості державної інвестиційної політики, галузеві властивості ІД (міжгалузевий характер, складність структури ІД, циклічність інвестиційних процесів), трансформаційні процеси в структурі господарства регіонів, рівень соціально-економічного розвитку та інвестиційної привабливості регіонів, активність іноземного інвестування у регіонах, розвиток нових інтегративних форм ТО господарства, характер розміщення основних видів ІД та відповідної інвестиційної інфраструктури тощо. Спільним для цих чинників є те, що вони ускладнюють територіальну організацію ІД, обумовлюють високу динаміку її змін, посилюють взаємодію інвестування та регіональних процесів, комплексно впливають на ТО ІД.

В основі територіальної організації інвестиційної діяльності лежать численні територіальні інвестиційні процеси. З одного боку, вони визначають динамічний розвиток ТО ІД, з іншого – є складовими регіональних процесів. Основними типами територіальних інвестиційних процесів є:

– *процеси розміщення*, які пов'язані з процесами локалізації та територіального зосередження ІД;

– *територіальна інтеграція*, яка представлена процесами територіальної та просторової взаємодії, дифузії поширення тощо;

– *функціонально-регіональні процеси*, що пов'язані з реалізацією численних суспільних функцій ІД щодо регіонів;

– *територіально-структурні процеси*, основними підтипами яких є просторово-структурні (процеси диференціювання, концентрування, просторова дифузія тощо), компонентно-структурні, які представлені процесами диверсифікації та компонентної поляризації ІД, а також функціонально-структурні процеси;

– *територіальне системоутворення*, як один з найбільш інтегральних територіальних інвестиційних процесів.

Характер розвитку окремих таких процесів визначає особливості відповідних структур, а їх взаємозв'язок зумовлює основні риси територіальної структури ІД. На нашу думку та на думку деяких інших дослідників, саму ІД в цілому можна представити як складний територіальний (геопросторовий) процес [1; 6].

Основними формами ТО інвестиційної діяльності є територіально-інвестиційні системи (ТІС) та функціонально-інвестиційні територіальні системи (ФІТС).

На утворення та розвиток *територіально-інвестиційних систем* активно впливають процеси територіального зосередження, просторово-структурні, компонентно-структурні процеси та процеси територіальної інтеграції. ТІС мають тісні взаємозв'язки з соціально-економічним розвитком регіонів.

За головними особливостями можна виділити три типи ТІС: точкові (або локальні), регіональні та ареальні.

В основі виділення точкових ТІС лежать певні форми територіального зосередження ІД – інвестиційні пункти, центри та вузли.

Регіональні ТІС представлені двома підтипами: а) інвестиційними ланками господарських комплексів одиниць адміністративно-територіального устрою (країни, області, адміністративного району); б) міжрегіональними інвестиційними системами суміжних регіонів (міжобласні, міжрайонні), в основі об'єднання яких лежать тісні територіально-інвестиційні зв'язки та схожість основних типологічних рис ІД.

Ареальні ТІС є проміжним типом територіальних систем. Він представлений певною системою взаємодіючих елементів по лінії: «інвестиційний центр–інвестиційний центр» або по лінії: «інвестиційний центр–прилегла територія його впливу».

Для більшості ТІС характерним є активна взаємодія із зовнішнім середовищем. Функціонування ТІС, насамперед у процесі реалізації крупних інвестиційних проектів, потребує значних додаткових потужностей та розвинутої регіональної інфраструктури, що зумовлює розвиток зовнішніх (щодо базового інвестиційного процесу) зв'язків. На нашу думку, можна виділити два типи таких зв'язків: а) забезпечуючі та б) мультиплікативні.

Перший тип зв'язків має переважно доцентрову направленість. Він представлений допоміжними та обслуговуючими зв'язками, які забезпечують виконання інвестиційного процесу у всіх його фазах. У передінвестиційній фазі формуються фінансово-інвестиційні, інжиніринго-консалтингові, інформаційні та інші зв'язки; у інвестиційно-ресурсній фазі – зв'язки з виробництва або створення інвестиційних ресурсів та інноваційні зв'язки; у фазі інвестування – зв'язки з надання певних послуг виробничо-інвестиційного та технолого-інвестиційного характеру; у інвестиційно-результативній фазі – організаційно-управлінські, фінансово-економічні, інноваційні зв'язки тощо.

Мультиплікативні зв'язки мають відцентрову направленість. Їх утворення зумовлено здатністю інвестиційної діяльності виступати інвестиційним мультиплікатором, що (через розвиток інших об'єктів та виробництв, які пов'язані з функціонуванням та розміщенням основного об'єкту інвестування) ініціює економічну активність інших учасників відтворювального процесу в регіоні. Зокрема мультиплікативні зв'язки сприяють розвитку фондового та інших фінансових ринків, ринкової інфраструктури, індустріально-будівельної бази, утворенню нових видів економічної діяльності, активізації інноваційної діяльності, розвитку соціальної сфери тощо.

Певним різновидом ТІС є територіально-інвестиційні комплекси, які характеризуються високим рівнем взаємозв'язаності та цілеспрямованості всіх своїх компонентів (насамперед видів ІД та інвестиційної інфраструктури) на певній території.

Утворення другої форми ТО ІД – *функціонально-інвестиційних територіальних систем* – пов'язано з функціональними особливостями ІД, а саме: а) з цільовою заданістю функціонування ФІТС; б) з інтенсивними внутрішньогалузевими зв'язками; в) з циклічністю інвестиційної діяльності.

Цільова заданість функціонування зумовлена насамперед основною метою будь-якого інвестиційного проекту – отримання прибутку або досягнення іншого суспільного ефекту. З нею пов'язана реалізація численних суспільних функцій ІД, основними з яких є такі: відтворювальна, забезпечуюча, креативна, розподільно-регулююча, стимулююча, комплексоформуюча [1].

Інтенсивні внутрішньогалузеві зв'язки поєднують ФІТС у єдине ціле, формуючи якісно нові утворення. Основними видами таких зв'язків є: фінансово-економічні, виробничо-технологічні, організаційно-управлінські та територіально-системоутворюючі зв'язки.

За третьою функціональною особливістю ФІТС поділяються на лінійні та циклічні. До першого типу відносяться як прості територіальні системи, які представлені окремими ланками інвестиційного процесу, так й більш складні елементи – індустріальні та інноваційні кластери та ін. Просторово-часовим проявом циклічних ФІТС є територіальні інвестиційні цикли [2].

Література.

1. *Качаєв Ю.Д.* Концептуальні засади суспільно-географічного дослідження впливу інвестиційної діяльності на регіональний розвиток / Ю.Д. Качаєв // Регіон-2008: стратегія оптимального розвитку / Матеріали міжнар. науково-практичної конференції. – Харків. : 2008. – С.41-43.
2. *Качаєв Ю.Д.* Методологічні підходи до суспільно-географічного дослідження інвестиційних циклів / Ю.Д. Качаєв // Наук. часопис Нац. пед.ун-ту імені М.П. Драгоманова: зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 21. – С. 3-13. – (Серія 4. «Географія і сучасність»).
3. *Качаєв Ю.Д.* Географія інвестиційної діяльності: об'єкт, предмет, методологічні принципи дослідження / Ю.Д. Качаєв // Наук. Вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. праць. Вип. 458. Географія. – Чернівці : Рута, 2009. – С. 74-78.
4. *Качаєв Ю.Д.* Науково-методичні основи дослідження територіальної організації інвестиційної діяльності / Ю.Д. Качаєв // Наук. часопис Нац. пед.ун-ту імені М.П. Драгоманова: зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 23. – С. 3-10. – (Серія 4. «Географія і сучасність»).
5. *«Про інвестиційну діяльність».* Закон України від 18 вересня 1991 року. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1560-12>
6. *Смаль І.* Інвестування як геопросторовий процес / І. Смаль // Україна та глобальні процеси: географічний вимір: зб. наук. праць. У 3-х т. – Київ–Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1. – С.154-156.

Н.М. Пашинська

СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТРАНСПОРТНОЇ СИСТЕМИ

Географія традиційно розглядає транспорт як важливий елемент території, тісно пов'язаний з конкретними природними і соціально-економічними умовами. У сучасній суспільній географії транспорт розглядається як специфічна комунікаційна інфраструктурна галузь виробництва і сфери обслуговування, що забезпечує потреби господарства і населення з усіх видів перевезень. Головна функція транспорту – поєднання всіх елементів територіальної структури господарства і розселення в єдину систему шляхом переміщення (перевезення) транспортними мережами людей, вантажів, інформації і енергії. До основних територіальних функцій транспорту відносяться просторова інтеграція, територіальне сполучення (комунікаційна функція), транзит, подолання простору, транспортне обслуговування території і населення.

Однією з форм територіальної організації суспільства є транспортна система. Це поняття у свій час розробляли: Л.І. Василевський, І.В. Нікольський, М.М. Казанський, Г.А. Гольц, С.Б. Шліхтер, В.М. Бугроменко, К.Ф. Коценко, М.В. Григорович. Під транспортною системою традиційно розуміють територіальне поєднання мережі шляхів сполучення, технічних засобів і служб перевезень, що, об'єднуючи всі види транспорту та всі ланки транспортного

процесу в їхній взаємодії, забезпечує реалізацію транспортно-економічних зв'язків з метою успішного функціонування господарського комплексу країни. Особливості формування транспортної системи, її тип залежать від дії різноманітних чинників: рівня розвитку, спеціалізації і структури господарської діяльності, розміщення системи розселення, територіального поділу праці, історичних, природно-географічних умов розвитку території, її транспортно-географічного положення, політики держави щодо розвитку транспорту.

У зарубіжній географії під поняттям транспортної системи (transport system) розуміється просторове поєднання основних складових транспорту, серед яких мережі, вузли і попит на транспортні послуги, між якими існують складні взаємозв'язки (R. Knowles, W. Black, E. Taaffe, K. Haynes, B. Hoyle, J.-P. Rodrigue, D. Hensher, K. Button, P. Stopher).

В останні десятиліття світові інтеграційні процеси, глобалізація, нові транспортні технології та інновації, збільшення контейнерних перевезень, застосування інформаційних технологій для управління транспортними потоками зумовили трансформацію територіальної організації транспортної системи. Удосконалення транспортних систем сприяє посиленню глобальної взаємодії та зумовлює зміни у понятті «місцеположення», відбувається процес «стиснення простору» – збільшення просторово-часової доступності. Основною функцією транспорту стала інтернаціоналізація економіки і суспільства, він перестав бути галуззю господарства. Змінилися швидкість перевезень, обсяги транспортних потоків між країнами і регіонами, збувся розподіл за спеціалізацією окремих видів транспортних потоків, з'явилися нові елементи територіальної структури (контейнерні термінали, мультимодальні логістичні центри).

Синтезуючи основні підходи до тлумачення поняття «транспортна система», зазначимо, що у загальному вигляді це комплекс видів (або один вид) транспорту в обмеженому соціально-економічному просторі, що утворює цілісну систему. Вона об'єднує лінійну і вузлову інфраструктуру (транспортні шляхи, їх мережу; транспортні вузли і пункти), транспортні засоби (рухомий склад), транспортні потоки, що пов'язані один з одним транспортно-географічними відношеннями (просторово-функціональними властивостями і зв'язками). Основними транспортно-географічними відношеннями є: транспортне тяжіння; транспортна близькість або віддаленість; транспортна доступність; транспортна зв'язаність; транспортна проникненість території; просторова нерівномірність (поляризація, концентрація і дисперсія) у розподілі транспортних вузлів, ліній і потоків; транспортно-географічне положення; транспортне освоєння території [1; 2].

На сучасну структуру та територіальну організацію транспортної системи значно вплинули суспільно-географічні процеси, (компонентно-структурні та територіально-структурні) що відбуваються у транспортній сфері. Зокрема, процес інтеграції – формування інтермодальної (міжгалузевої) системи, що використовує комбіновані перевезення. Транспортна система стає комплексною, трансформується у складну товаропровідну логістичну систему під впливом процесів глобалізації, змін у структурі господарства. Відбувається перехід від багатогалузевої транспортної системи до єдиних логістичних ланцюгів і

формування мережевих структур. Активно розвиваються нові технології перевезень, «розмиваються» межі між окремими видами транспорту, кожний з яких раніше використовувався у своїй сфері та мав чітку спеціалізацію. Здійснюється їх інтеграція у єдині логістичні ланцюги, які орієнтовані на мінімізацію витрат і реалізацію принципу «точно в термін». При цьому відбувається процес стандартизації перевезень, що дає змогу укрупнити відправлення і потоки шляхом застосування контейнерів (стандартних транспортних засобів). Нині для перевезення одного вантажу активно використовується два або більше видів транспорту і таким чином здійснюється розвиток всесвітньої інтермодальної системи, що використовує комбіновані перевезення. Ці процеси значно підвищили роль логістики в організації транспортних потоків, формуються транспортно-логістичні системи, які забезпечують інтеграцію виробництва і розподільчої системи [4; 6].

Відбуваються процеси диференціювання – ускладнення територіальної структури, поява нових елементів (контейнерні термінали і порти, логістичні центри); концентрування – концентрація транспортних потоків, формування полімагістралей та транспортних коридорів, мультимодальних транспортних вузлів, що поєднують різні види транспорту для обслуговування потужних міжнародних вантажо- і пасажиропотоків.

У результаті цих процесів формується сучасна територіальна організація транспортної системи – просторове поєднання територіальних елементів транспорту, серед яких: транспортні мережі, транспортні засоби, потоки, системи управління та сукупність просторових зв'язків між ними. Виділяють такі рівні територіальної організації транспортної системи: глобальний, регіональний, локальний. Кожний рівень характеризується своєрідним поєднанням точкових елементів (вузлів, пунктів), лінійних (шляхів сполучення, транспортних коридорів, потоків) та відповідних регіональних форм. Важливим точковим елементом є транспортний вузол – місце перетину, дотику або розгалуження шляхів сполучення різних або однакових видів транспорту щонайменше у трьох напрямках. Залежно від розвитку кількості видів транспорту вони поділяються на прості і інтегральні (бімодальні, мультимодальні). Новими вузловими елементами є термінали, хаби, шлюзи.

Хаб (hub) – великий пересадочний і перевантажувальний транспортний вузол з розвиненими сервісними послугами, що займає центральне положення у транспортній системі з багатьма вхідними і вихідними зв'язками. Він є центром передачі товарів, потоків інформації, різноманітних транспортних потоків, починаючи від одиничного (штучного) продукту до великотоннажного контейнера [3]. Прикладами хабів є великі міжнародні порти і аеропорти.

Гетвей або шлюз (gateway) – потужний розподільчий вузол, що виконує інтермодальну функцію, забезпечуючи перехід від одного виду транспорту до іншого (море/земля). Він виконує розподіл транзитних потоків вантажів та пасажирів та концентрує різні напрями руху [5].

Термінал – мультимодальний логістичний комплекс, що надає увесь спектр послуг з обробки вантажів, їх розподілу, зберігання, страхування, торгівлі.

Нині для перевезення вантажів ефективно використовують два або більше види транспорту. Відповідно до цього перевезення поділяються на комбіновані, інтермодальні, мультимодальні. Під змішаними комбінованими перевезеннями (combined transportation) розуміють перевезення вантажів двома або більше видами транспорту на основі єдиного документу. Використання комбінованих перевезень підвищує ефективність функціонування транспортної мережі, значно знижує витрати і термін доставки вантажів.

Інтермодальні перевезення (intermodal transport) – це родове поняття для всіх комбінованих перевезень. Це система транспортування з використанням двох або більше видів транспорту для перевезення однієї і тієї ж вантажної одиниці в рамках комплексного транспортного ланцюга (від дверей до дверей) без навантажувально-розвантажувальних операцій. Суть логістичної інтермодальної транспортної системи полягає в єдності всіх ланок логістичного транспортно-технологічного ланцюга, що забезпечує доставку вантажів до всіх куточків земної кулі з використанням наскрізного тарифу за єдиним перевізним документом під управлінням єдиного оператора. Прикладом інтермодальних перевезень на території України є контейнерний поїзд «Вікінг», що з'єднує країни Балтійського та Чорноморського басейнів, курсуючи за маршрутом Клайпеда-Мінськ-Київ-Одеса-Іллічівськ.

Мультимодальні перевезення (multimodal transport) – це перевезення, в якому перевізник, що організує перевезення вантажу (від дверей до дверей) бере на себе відповідальність за весь вантаж в цілому. Європейська Конференція Міністрів Транспорту описує мультимодальний транспорт як перевезення вантажів мінімум двома видами транспорту, при чому основна частина перевезення має проводитися залізницею, внутрішніми водними шляхами або морем.

Таким чином, транспортна система та її територіальна організація нині перебуває у процесі глибоких фундаментальних перетворень. В умовах інтеграційних процесів багатогалузева транспортна система видозмінюється у єдині логістичні ланцюги (під впливом нової «транспортної парадигми»), активно розвивається інтермодальний комбінований транспорт, відбувається формування єдиного ринку транспортних послуг на різних континентах. Відповідно до цього, розвиваються сучасні форми територіальної організації транспорту, виникають її нові елементи. Під впливом цих процесів змінюються основні аспекти дослідження транспорту. Нині актуальними напрямками дослідження транспортної системи є: просторовий аналіз транспортних потоків у зв'язку зі зростанням попиту на транспортні послуги, концентрацією потоків; дослідження проблем пропускної здатності транспортної інфраструктури; транспортна доступність; геологістика; просторовий аналіз транспортної мережі та її моделювання; соціальна географія транспорту, аналіз транспортної мобільності населення; екологічні аспекти розвитку транспорту.

Література.

1. *Бугроменко В.Н.* Транспорт в территориальных системах. – М.: Наука, 1987. – 112 с.
2. *Тархов С.А.* Эволюционная морфология транспортных сетей. – Смоленск – М.: Универсум, 2005. – 382 с.
3. *Black W.* Transportation: A Geographical Analysis. - New York: Guilford, 2003. – 230 p.
4. *Harrington R.* Transport: Then, Now and Tomorrow // Royal Society of Arts Journal. – 1999. - № 5488 // режим доступу до док: <http://www.york.ac.uk/inst/irs/irshome/papers/carmen.htm>.
5. *Hoyle B., Knowles R.* Modern Transport Geography. 2-nd ed. - London: Wiley, 1998. – 315 p.
6. *Taaffe E., Gauthier H., O'Kelly M.* Geography of Transportation. 2-nd ed. - N.Y.: Prentice Hall, 1996. – 278 p.

І.Г. Савчук

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ

Зараз вже неможливо вивчати економічні процеси у межах тієї чи іншої держави, не беручи до уваги зовнішні чинники, не маючи чіткого уявлення про місце економіки цієї країни у системі світового господарства.

Якщо світові зв'язки виступають у ролі зовнішніх, стосовно державних утворень, то територіальний поділ праці у межах держави найкраще показує вплив агрегованих внутрішніх чинників. Сфера зовнішньоекономічних зв'язків відображає спеціалізацію національних господарств, які формують світовий ринок товарів і послуг. Світовий ринок є важливим об'єктом вивчення економічної географії. На ринках будь-якого рівня відбувається взаємодія попиту й пропозиції, а це дає для економічної географії можливість аналізу географічного розподілу цих двох факторів.

Географія зовнішньої торгівлі є частиною економічної географії. Її *об'єктом* є міжнародний рух товарів та послуг за окремими країнами, їх групах як специфічної форми прояву міжнародного поділу праці. *Предмет* цієї науки – виявлення, пояснення та прогнозування закономірностей територіальної організації зовнішньої торгівлі. *Основні завдання* географії зовнішньої торгівлі полягають у територіально-галузевому аналізі товаропотоків та у дослідженні шляхів надання послуг за їх об'ємом, вартістю і за товарним складом.

Це дозволяє вважати зовнішню торгівлю виразом головних питань соціально-економічного розвитку країни, яка через зростаюче залучення до світогосподарських процесів все більше і більше залежить від міжнародних економічних процесів. Вони формують ту систему відносин між країнами, яка дозволяє найоптимальніше використовувати всі вигоди географічного положення для ефективного функціонування економіки країни. Зовнішня торгівля також впливає на структуру народного господарства, шляхом дії механізму інтернаціональної вартості на кон'юнктуру цін на внутрішньому

ринку країни. Це призводить до зміни вартості робочої сили та сировини, які використовуються у створенні товарів, що направляються за кордон.

Розвиток зовнішньої торгівлі передусім пов'язаний з впливом механізму міжнародного поділу праці, що формує загальнопланетарний ринок товарів та послуг. Сам механізм його дії був відкритий ще А. Смітом і Д. Рікардо і набув сучасного розуміння у працях Гекшера – Оліна.

Міжнародний поділ праці є різновидом територіального поділу праці. Це процес взаємозумовленої спеціалізації окремих країн на виробництві певних товарів і послуг для продажу на світовому ринку, що сприяє створенню системи багатосторонніх зв'язків між країнами. Рівень міждержавних зв'язків відносять до генерального, де виділяються три підтипи: всесвітній; міждержавних об'єднань і власне міждержавний.

Передусім міжнародний поділ праці проявляється у міжнародній торгівлі товарами матеріального виробництва, але включає у себе також і торгівлю послугами. Обсяг зовнішньої торгівлі, її структура і динаміка дуже добре відображають ступінь участі країни у міжнародному поділі праці. Абсолютні показники зовнішньої торгівлі, експорту та імпорту найбільш рельєфно показують економічну спеціалізацію країни на створенні тих чи інших товарів та послуг. При цьому інтенсивність взаємної торгівлі будь-яких двох країн певною мірою відображає ступінь взаємодоповнення їх господарських структур. Збільшення господарської компліментарності досягається за допомогою взаємного поділу праці.

Усе це проявляється у загальному (спеціалізація на великих родах виробництва) – промисловості, сільському господарстві тощо; частковому (спеціалізація на окремих галузях у межах уже згаданих родів виробництва) та одиничному (спеціалізація на окремих стадіях виробничого процесу) поділі праці. Загальний поділ праці на своєму найвищому рівні виявляється у переважному (у порівнянні з іншими країнами) розвитку тих видів трудової діяльності, які забезпечують потреби зовнішнього ринку у продукції промисловості, сільського господарства тощо. Наприклад, для України характерною є спеціалізація на виробництві металургійного комплексу, продукція якого домінує в експорті держави.

Частковий міжнародний поділ праці утверджується тоді, коли країна починає спеціалізуватися на певній галузі або підгалузі у межах роду виробництва. Так, наприклад, наша країна має часткову міжнародну спеціалізацію на виробництві олії соняшникової (продукція олійно-жирової промисловості).

Найскладнішим є виявлення міжнародного одиничного поділу праці, що проявляється у формі спеціалізації тих підприємств різних країн, пов'язаних між собою стабільною виробничою кооперацією щодо випуску кінцевої продукції. Таке явище найпритаманніше для окремих галузей машинобудування, підприємства яких розміщені у різних країнах світу. Прикладом прояву цього явища в Україні є діяльність окремих підприємств авіаційної промисловості зі складання та збуту літаків спільно з низкою підприємств країн колишнього СРСР, переважно з Росією.

Міжнародний поділ праці за критеріями роду виробництва може типізуватися з галузевої точки зору. За цією ознакою виділяються міжгалузева та внутрішньогалузева спеціалізація окремих країн. Міжгалузева спеціалізація втілюється, наприклад, в обміні продукції окремих галузей промисловості та сільського господарства між Україною та Туркменією. Для внутрішньогалузевої спеціалізації характерним тут є велика питома вага природного газу як сировини, в експорті останньої.

Розширення і поглиблення міжнародного поділу праці відбувається у неоднорідному диверсифікованому та контрастному просторі, яким є поверхня Землі. Гетерогенність проявляється вже у тому, що окремі її ділянки мають різне поєднання природних ресурсів та явищ, що призводить до появи відносного надлишку одних і нестачі інших. Важливу роль у міжнародному поділі праці відіграє еколого-географічна ситуація досліджуваних територій, а особливо прогнозованість можливих ризиків у результаті впливу антропогенного навантаження на геотерію. Таким чином, вже лише фізико-географічне положення призводить до глибокої диверсифікації різних ділянок земної поверхні.

Зовнішня торгівля найбільш рельєфно показує процес спеціалізації, а також сутність відношень і процесів територіальної диференціації географічного поділу праці на міжнародному рівні. Вона ґрунтується на експортному потенціалі країни, під яким розуміють здатність її виробничого комплексу створювати необхідну кількість конкурентоспроможних товарів і послуг для задоволення зовнішніх потреб. Важливе місце тут має використання ідеї інтегрального потенціалу території, який найповніше розкриває важливість зовнішньої ланки господарського комплексу. У свою чергу, це зумовлено різними індивідуальними особливостями включення країни у міжнародний обмін товарами та послугами; рівнем забезпеченості національного господарства власними ресурсами; наявністю на території цієї держави ресурсів, які користуються попитом на світовому ринку; мірою диференціації національного господарства і рівнем його внутрішньої самодостатності; характером економічної політики, що проводиться урядом цієї країни; її зовнішньою спрямованістю тощо.

Між окремими структурними ланками господарських комплексів за допомогою зовнішньої торгівлі формуються нетоварні, прямі виробничі, а також системно-структурні відношення різного ступеня складності на базі домінуючих виробничо-територіальних відносин у межах самих державних утворень, що ще більше ускладнює існуючу функціональну структуру господарського комплексу країни.

Важливе місце у вивченні географії зовнішньої торгівлі займає дослідження залежностей між товарною та географічною структурою розподілу зовнішнього товарообігу. При цьому доцільним є виявлення ролі спільних підприємств та підприємств з іноземним капіталом у зовнішній торгівлі країни із світом. При аналізі сучасної зовнішньоторговельної ситуації, що склалася, особливу увагу слід звернути на канали виробництва, збуту та розподілу товарів та послуг транснаціональних корпорацій, які

особливо активно діють на міжнародному ринку і вже достатньо міцно закріпилися в окремих секторах світової економіки.

Підсумовуючи усе вище сказане, варто виділити три основні напрями географічного дослідження зовнішньої торгівлі:

1) вплив ендогенних та екзогенних суспільно-географічних чинників;
2) аналіз територіального розміщення основних постачальників та споживачів товарів, що поставляються шляхом зовнішньоторговельних операцій;

3) вивчення впливу функціонально-компонентної та управлінської структури зовнішньої торгівлі на розвиток господарства країни.

Використовуючи їх як магістральні напрями можна глибоко розкрити існуючу складну систему чинників функціонування зовнішньої торгівлі.

Л.Ю. Шабашова

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ РОЗСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

Сучасні уявлення про територіальну організацію розселення населення ґрунтуються на численних напрацюваннях. У вітчизняній економічній географії географія населення як галузь, що вивчає територіальну організацію населення та розселення, почала формуватися ще у довоєнний період. Особливе значення мала геоурбаністика, основи якої були закладені і розвинуті у працях М.М. Баранського, В.Г. Давидовича, Л.Е. Іоффе, О.А. Константинова, Р.М. Кабо, Г.М. Лаппо, О.П. Литовки, Е.Н. Перцика, В.В. Покшишевського, Ю.Г. Саушкіна, Б.С. Хорєва. Особливо інтенсивно дослідження проводилися починаючи з 60-х рр. ХХ ст. (Ю.І. Пітюренко, А.В. Степаненко, П.С. Коваленко, М.Ф. Тимчук, І.А. Фомін, Г.М. Рогожин, Ф.Г. Фтомов, А.І. Доценко) [3].

Територіальна організація населення – одна з головних складових територіальної організації суспільства поряд з територіальним поділом праці, розміщенням продуктивних сил, адміністративно-територіальним устроєм держави, економічним районуванням тощо.

Територіальну організацію населення розглядають у двох аспектах: 1) як процес організації населення на певній території; 2) як результат цього процесу – територіальні системи, пов'язані з населенням (характеризується за показниками: чисельність, щільність, склад населення, мережа населених пунктів, міграції тощо).

Первинною одиницею розміщення населення на будь-якій території є *населений пункт або поселення*. Поселення (населений пункт) – це сукупність матеріальних форм проживання людей, а також місць прикладання праці, об'єктів виробничої і невиробничої інфраструктури, що характеризується

просторовою обмеженістю, територіальною спільністю структурних елементів та назвою (топонімом) [4].

Однією з головних методологічних проблем вивчення територіальної організації населення є виділення типів поселень. У найбільш загальному вигляді населені пункти поділяються на *міські і сільські*. Критерії поділу значно відрізняються в різних країнах: економічна функція поселення (у містах несільськогосподарські види діяльності, у селах – сільське господарство); чисельність жителів поселення; адміністративне значення; щільність населення; ступінь благоустрою; історичне значення – поселення може бути міським, якщо в минулому воно отримало відповідний статус, закріплений правовими документами.

Однозначного визначення міста немає, в першу чергу через складність та багатофакторність самого міста та його складових, а також через його еволюційність та мінливість в різні історичні періоди та в різних регіонах. Нові суспільні процеси відображаються на формуванні нових типів міст. В Україні містом вважається великий населений пункт з людністю не менше 10 тис. осіб, з яких понад 85 % не зайняті аграрною діяльністю [5].

Між населеними пунктами існують зв'язки, що підпорядковуються ієрархічній залежності, найбільш виразними матеріальними зв'язками є транспортні магістралі, якими відбувається обмін ресурсами, капіталом, населенням, інформацією. Ієрархічність зв'язку залежить від величини, структури, функцій населених пунктів. Взаємодія поселень у межах даної системи розселення має бути інтенсивнішою, ніж з поселеннями інших систем розселення. Таким чином, сукупність населених місць разом із ієрархічними зв'язками утворюють **систему розселення** певної території [5].

Територіальна організація розселення населення вивчається в різних аспектах. Важливим є виявлення чинників формування систем розселення, аналіз просторової структури, морфологічний аналіз урбаністичних форм та тенденцій розвитку територіальної організації розселення.

Виникнення і розвиток певних просторових форм розселення відбувається закономірно, що пов'язано з історичними особливостями суспільного розвитку. Найбільш суттєвими серед них – економічні перетворення, оскільки економічні процеси є одними з найбільш визначальних в організації суспільства. На сучасному етапі у світових процесах можна виділити дві тенденції: глобалізація економічного, політичного, соціального простору – з одного боку, та регіоналізація, захист національних інтересів – з іншого. Змінюється характер впливу чинників на розвиток систем розселення. Відбувається формування світових глобальних міст, виникнення надвеликих агломерацій, мегаполісів, метрополій.

Новий етап у розвитку суспільства передбачає зміну чинників розвитку систем розселення. Так, на відміну від індустріальної стадії розвитку, коли центри зростання були в першу чергу промисловими центрами, постіндустріальні центри зростання – це місця «споживання грошей». Індустріальна стадія передбачала переміщення населення в зони нового освоєння («дешева робоча сила»), постіндустріальне виробництво формується

там, де необхідною є якість населення, що обумовлює великі капіталовкладення в людський потенціал. Змінюється конфігурація відносин «центр-периферія»: в індустріальну стадію провінція постачає до столиці ресурси, в постіндустріальну – столиця підживлюється з провінції внаслідок динамічності її розвитку [1].

Останнім часом у географії розселення переважали описові та статистичні методи, практично не використовувалися моделі «соціальної фізики». Головне прикладне завдання географії – прогнозування може бути вирішено за умови знаходження констант, які характеризують фундаментальні структурні властивості досліджуваних систем. Дані про основні особливості системи розселення (її параметри, конфігурацію, пов'язаний з ними розвиток транспорту, рівень урбанізації) дають змогу спрогнозувати її розвиток або деградацію.

Однією з найбільш відомих теорій, яка розкриває закономірності формування систем розселення є теорія центральних місць В. Кристаллера, згідно якої будь-яку регіональну систему розселення можна уявити як систему центральних і підпорядкованих місць та прослідкувати її еволюцію, моделюючи динаміку розвитку центрів різного рівня. Ця теорія застосовується до міських поселень як центрів надання послуг різного ієрархічного рівня. Використання теорії центральних місць до аналізу просторового розвитку систем розселення дозволяє прослідкувати еволюцію просторової структури та прогнозувати її подальші зміни.

Існують також інші концепції аналізу структури систем розселення: концепція лінійних систем розселення, «міста-поля», концепція метрополітенських ареалів, мегалополісів, структурно-динамічна, просторово-часова та інші [2].

Серед тенденцій розвитку територіальної організації населення головне місце займають процеси урбанізації. Дослідники (наприклад Дж. Джиббс, Б.С. Хорев) вважають, що урбанізація розвивається стадійно: від рівномірного сільського розселення через збільшення міст і формування агломерацій та мегалополісів до деконцентрації населення, формування особливого типу розселення в постіндустріальну епоху, коли утворюється неперервна мережа міських агломерацій та мегалополісів, за їх межами – лише окремі невеликі сільські поселення. Завдяки розвитку комунікацій способів і умови життя в сільських поселеннях практично не відрізняються від міських поселень. Спостерігається висока міграційна мобільність населення в межах всієї планети. [4].

Таким чином, у сучасних умовах змінюються чинники формування систем розселення, зростає значення урбаністичних форм розселення, поширюється міський спосіб життя, змінюється функціональна структура поселень. Нові підходи до вивчення територіальної організації систем розселення повинні враховувати збільшення щільності населення через концентрацію населення в містах, територіальну нерівномірність соціально-економічного розвитку.

Література.

1. *Вендина О.* Перспективы полицентричного развития пространства России в контексте глобализации // Россия и ее регионы в XX веке: территория – расселение – миграции / под. ред. О. Глезер, М. Поляна. – М.: ОГИ, 2005. – С. 307-333.
2. *Петров Н. В.* Морфологический анализ в геоурбанистике (исследования пространственной структуры урбанистических форм): препринт. – М.: Институт географии АН СССР, 1986. – 55 с.
3. *Пістун М.Д.* Основи теорії суспільної географії. – К.: Вища школа, 1996. – 231с.
4. *Симагин Ю.А.* Территориальная организация населения. – М., 2004. – 244 с.
5. *Топчієв О.Г.* Основи суспільної географії. – Одеса: Астропринт, 2009. – С. 192-198.

В. В. Бондар

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СТОЛИЧНОЇ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ

Тривалий час (60-80-ті роки ХХ ст.) у наукових колах трактування поняття «територіальна організація розселення» відзначалось досить неоднозначним характером, ототожнюючись при цьому з поняттям «територіальної організації населення», зокрема у розумінні Б. С. Хорєва, В. Г. Давидовича, В. В. Покшишевського, Г. М. Лаппо та ін., з чим не можна погодитись. Так, як у сучасній географії населення розвиток територіальних процесів розселення набув дещо іншого, більш динамічного змісту, який потребує певної суспільно-географічної корекції. Адже якщо, наприклад, розглянути рівень територіальної організації суспільного розвитку окремо взятого населеного пункту або групи поселень, враховуючи людність, статеві-вікову структуру, трудову діяльність і зайнятість їх мешканців, то населення у даному випадку – це, перш за все, основний об'єкт розвитку розселення, що виступає не лише в якості ресурсу, але й динамічного фактору його розвитку.

У свою чергу термін «розселення» в сучасній геодемографії використовують у двох значеннях. По-перше, розселення – це процес, що охоплює як поширення населення по території, пов'язаний з її все більш інтенсивним господарським освоєнням, так і просторове переміщення населення й розвиток мережі поселень, тобто зростання чи зменшення відповідних населених пунктів або появу нових. По-друге, розселення – це картина наявного розподілу населення на певній території. Основою такої картини є мережа поселень, їх адміністративний статус, функціональні типи, чисельність населення тощо [3, с. 301].

Разом з тим, потрібно зазначити, що перехід від простої сукупності населених пунктів, від мережі розселення до системи розселення – якісний стрибок у формуванні територіальної організації життя суспільства. Саме тому необхідно чітко розмежовувати поняття «система розселення» та «мережа розселення». Так, за визначенням Е. Б. Алаєва: «Мережею розселення

називається вся сукупність поселень полігону (таксону), що має територіальну впорядкованість, розмірну класифікацію і основну типологію, тобто поділ на міські та неміські поселення» [1, с. 217]. У свою чергу, під поняттям системи розселення, слід розуміти – сукупність населених пунктів певної території, неоднакових за кількістю жителів і функціями, об'єднаних різними видами зв'язків, спільною інженерною інфраструктурою, єдиною мережею громадських центрів соціально-культурного обслуговування і місць масового відпочинку [2, с. 249].

Отже, як видно із вище наведених визначень, між поняттями «мережа» та «система» розселення існують відмінності принципового характеру. Мережа – це сукупність населених пунктів (у тому числі й ізольованих), яка є дуже інертним та найбільш консервативним елементом розселення. Система ж відображає ієрархію населених пунктів різної людності та функцій, які вони виконують, враховуючи при цьому всю сукупність зв'язків, зокрема виробничих, соціально-культурних, науково-освітніх, інформаційних, рекреаційних тощо.

Відповідно до багаторівневої організації суспільства розрізняють системи розселення різних рівнів – від глобальних та макрорегіональних до регіональних і локальних. Традиційно, найбільш поширеними у вітчизняній географії населення є системи розселення наступних рівнів: національний (загальнодержавний) – єдина система розселення країни; регіональний – регіональні системи розселення; субрегіональні (мікрорегіональні) системи розселення; локальний – локальні системи розселення.

Головними елементами системи розселення, де найбільш інтенсивно відбувається розвиток суспільних процесів є міста – поселення, які виконують своєрідні функції (як правило, несільськогосподарські) та мають певну людність. Вони зосереджують промислові, транспортні, культурні, торговельні, науково-технічні, адміністративно-політичні функції. Крім специфічних (несільськогосподарських) функцій міста мають ще ряд особливостей:

- розселенські – на порівняно невеликій території розміщуються значні маси населення, густина якого сягає фантастичних рівнів (Сінгапур – 5400 осіб на км²);
- архітектурно-планувальні – кожне місто має свій неповторний архітектурно-планувальний «портрет»;
- соціальні – місто забезпечує міський уклад життя;
- правові – міста, переважно мають свої визначені правові статуси та відповідні функції й повноваження.

Варто зауважити, що провідне місце у загальнодержавній системі розселення тієї чи іншої країни відводиться саме урбанізованим ядрам столичних міських агломерацій – зонам максимально щільного просторового зосередження, як правило, великих і середніх міст-супутників. Вони виступають особливим проявом територіальної організації міських поселень і розселення населення та характеризуються:

1) посиленням розвитком тут субурбанізаційних процесів – випереджаючим зростанням людності міст-супутників порівняно з головним містом та, як наслідок, перетік населення у напрямку «столиця – передмістя». У зв'язку з цим потрібно зазначити, що на сьогоднішній день у світі нараховується 22 міські агломерації з людністю понад 10 млн. осіб. Серед них 10 припадає саме на столичні міські агломерації: Буенос-Айрес, Дакка, Делі, Джакарта, Каїр, Маніла, Мехіко, Москва, Пекін, Токіо. Тут проживає 5,8% міського населення планети, лєвова частка якого концентрується безпосередньо у передмістях. В цілому ж згідно даних Програми ООН по населених пунктах (ООН-ХАБІТАТ), які вона оприлюднила на початку 2007 р., в столичних міських агломераціях країн світу та центральних їх містах нині проживає 1/2 населення планети. За прогнозами фахівців, до 2030 р. тут будуть мешкати 5 млрд. чоловік, що має на той час скласти близько 60,0% загальної чисельності населення світу [5];

2) зосередженням у вигляді своєрідного розселенського «резервуара» значної маси міського населення країни. Це можна простежити на прикладі окремих столичних міських агломерацій Європи (Афіни, Відень, Дублін), Азії (Бішкек, Бейрут, Кабул, Кувейт) та Африки (Браззавіль, Дакар, Тріполі, Фритаун), де на їх частку припадає від 41,1% до 57,4% міського населення країни [4, с. 290-301];

3) ареалами розміщення об'єктів науково-інноваційної діяльності. Форми територіальної організації останньої представленні зазвичай великою кількістю дослідних лабораторій і дрібних наукоємких фірм, які групуються навколо університетів, наприклад у межах території Великого Лондона (м. Кембрідж), технологічними парками, зокрема «Щиста» (передмістя Стокгольму) або ж окружна дорога Белтвей (метрополітенський ареал Вашингтона), технополісами (префектури Великого Токіо – Ібаракі та Тотігі), науково-дослідними центрами (передмістя Сеулу) тощо;

4) прискореним та чітко вираженим розвитком ефекту просторової синергії – територіальної кооперації людей за рахунок різкого розширення продуктивного ділового спілкування та використання взаємозв'язків і взаємопідсилення різних видів діяльності, що дозволяє надавати такі інтелектуальні продукти, які не можливо отримати за межами великих столичних міських агломерацій [2, с. 248].

Література.

1. *Алаев Э. Б.* Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. *Регіональна економіка. Словник-довідник / О. Д. Богорад, О. М. Невелєв, В. М. Падалка, М. В. Підмогильний.* – К.: ВПЦ “Тираж”, 2004. – 346 с.
3. *Топчієв О. Г.* Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
4. *World Urbanization Prospects: The 2003 Revision / Department of Economic and Social Affairs. Population Division.* – New York: UN, 2004. – 323 p.
5. *Офіційний сайт Програми ООН по населених пунктах ООН-Хабітат.* Режим доступу: <http://www.unhabitat.org>.

СУТНІСТЬ ТА ФОРМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Г.П. Підгрушний

СУТНІСТЬ КАТЕГОРІЇ «ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА»

Розвиток географічної науки в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. ознаменувався становленням суспільної географії. Цей процес є абсолютно закономірним, оскільки зумовлений пошуком адекватних засобів наукової інтерпретації об'єктивної реальності, яка стрімко трансформується. В даному випадку мова йде про територіальний аспект суспільного розвитку, що зазнав істотних змін в останні десятиліття.

Суспільна географія зосереджує свою увагу на комплексно-територіальних формах життєдіяльності людини, що об'єднують не тільки соціум з економічною базою його розвитку та залученими в цей процес компонентами природного середовища, а й всю багатогранність взаємозв'язків та взаємовпливів, що виникають при цьому. Саме така специфіка суспільної географії і забезпечує її високі можливості в дослідженні складних процесів територіального розвитку суспільства та розробці конструктивних заходів з його оптимізації.

Не дивлячись на певні відміни у трактуванні сутності, практично всі науковці єдині в своєму баченні основного предмету суспільної географії – це територіальна організація суспільства [1, 2, 3].

На нашу думку, *ТОС являє собою зумовлений об'єктивними закономірностями та суб'єктивними чинниками процес просторового упорядкування життєдіяльності суспільства, що проявляється у формування його різноманітних територіальних утворень.* Серед об'єктивних закономірностей, що визначають ТОС головними є:

1. Системно-синергетичний характер суспільного розвитку, який передбачає наявність у суспільно-територіальних комплексах та системах синергетичних ознак – емерджентності, неврівноваженості, чергування стійких та нестійких станів та етапів розвитку тощо.

2. Стадійно-еволюційний характер розвитку суспільства, що проявляється у послідовній зміні окремих стадій, формацій, циклів та фаз розвитку як суспільства в цілому, так і окремих його складових.

3. Ієрархічність суспільно-територіальних структур. В її основі лежать відміни у масштабах розвитку та значимості функцій компонентів цих структур. Ієрархічність проявляється у «вертикальній» підпорядкованості та

взаємообумовленості розвитку компонентів в складних суспільно-територіальних утвореннях. Вона тісно пов'язана з дифузним характером територіального розвитку суспільства. При цьому будь-які інновації «переміщуються» від ядер вищого до ядер нижчого ієрархічного рівня, даючи їм нові імпульси розвитку.

4. Мультиплікативна зумовленість розвитку суспільно-територіальних систем. Вона пов'язана з примножуючим впливом окремих чинників та умов розвитку, що спричиняє формування поряд із системоформуючими компонентами низки інших – доповнюючих, обслуговуючих, супутніх тощо. Цей механізм складає основу комплексного розвитку регіонів.

До числа суб'єктивних чинників належать усвідомлені втручання в процеси ТОС з боку власних для адміністративно-територіального таксону управлінських структур, чи структур вищого ієрархічного рівня. Часто ці втручання мають вирішальне значення для розвитку ТОС окремих країн та регіонів. Однак в будь-якому випадку вони реалізуються в руслі об'єктивних закономірностей розвитку. З одного боку, суб'єктивні втручання можуть сприяти прояву цих закономірностей, входячи з ними в своєрідний «резонанс» та активізуючи розвиток суспільно-територіальних систем. З іншого, – некомпетентні втручання ідуть в дисонанс з об'єктивними закономірностями розвитку суспільно-територіальних систем, що обумовлює деградацію їх структур, сповільнює розвиток, вводить у кризовий стан. У зв'язку з цим постає гостра проблема формування та розвитку державної, регіональних та муніципальних еліт, рівень компетентності та активності яких був би адекватним тій складності задач територіального розвитку, які стоять сьогодні перед суспільством.

В дослідженні ТОС ключове місце належить її процесам та формам. В більшості сучасних розробок форми ТОС розглядаються як окремі складові суспільства: населення, виробнича, соціальна, політична, духовна чи природно-ресурсна сфери. Форми їх територіальної концентрації і зосередження є економічні (соціально-економічні) райони, агломерації, вузли, центри, системи розселення та їх елементи, територіальні рекреаційні системи, лісогосподарські системи, системи землекористування тощо.

Вся багатогранність і різномасштабність компонентних форм ТОС та проблем, пов'язаних з їх розвитком, відволікає увагу науковців від вивчення інтегральних форм ТОС. А саме ці форми, фактично, складають основний, притаманний тільки суспільній географії (а не економічній чи соціально-економічній) предмет дослідження.

У сучасній суспільній географії інтегральні форми ТОС часто ототожнюються лише з таксонами територіально-адміністративного устрою держави. Здебільшого це регіони обласного рівня. Зумовлено це тим, що на сьогоднішній день не створено чіткої ієрархічної системи інтегральних форм ТОС, яка б адекватно відображала об'єктивну територіальну структуру суспільства і слугувала базисом для розробки прогнозних моделей розвитку міст та регіонів, заходів регіональної політики держави, засобом підтримки управлінських рішень.

Розроблення ієрархічної системи інтегральних форм ТОС пов'язано з визначенням первинної «неподільної» територіальної частини суспільства, що по суті є первинним (елементарним) об'єктом суспільно-географічних досліджень. Для визначення найпростіших, неподільних на дрібніші самостійні частини географічних об'єктів Е.Б. Алаєв вводить поняття «симплекс» [4, с. 54]. О.Г. Топчієв для таких об'єктів використовує поняття «операційна територіальна одиниця» [5, с. 125]. У різних за змістом та спрямованістю суспільно-географічних дослідженнях операційні територіальні одиниці відмінні. Продуктивним для нашого дослідження є запропоноване А.Ю. Скопіним поняття «локалітет», що визначається ним як «комплексная ячейка геопространства, включающая три обязательных элемента: местность как ресурсную основу и среду обитания, населенный пункт как место концентрации населения и технокомплекс (предприятия и коммуникации) как способ извлечения, транспортировки и переработки природных ресурсов» [6, с. 116]. Саме таке територіальне утворення в рамках суспільно-географічних досліджень виступає як елементарна неподільна ланка ТОС, її *точкова форма*.

Однак наведене визначення потребує певних уточнень. Так, на нашу думку, неправомірно було б ототожнювати локалітет з населеним пунктом. Цілком очевидно, що в межах одного населеного пункту може бути декілька локалітетів. Так, зокрема, генезис великих міст та зон їх впливу здебільшого пов'язаний з «конгломеруванням» численних локалітетів. В багатьох випадках цей процес не набув логічного завершення, що наклало відбиток на внутрішню планувальну структуру деяких з цих міст. Вони, як правило, позбавлені чітко визначеного центру і функціональних зон і являють собою своєрідні конгломерати з декількох поселень, що сформувалися навколо промислових об'єктів. Зараз розвиток таких населених пунктів, що позбавлені багатьох ознак класичного міста, супроводжується серйозними планувальними, комунальними, соціальними та іншими проблемами.

Локалітет є своєрідною «клітиною» суспільного простору і в той же час виступає як локальна проекція компонентної структури регіону, вміщуючи в собі поєднання її основних блоків, представлених на їхньому елементарно-первинному рівні (локальний соціум, конкретні господарські та природно-ресурсні об'єкти тощо). Залежно від спеціалізації господарства (виду господарської діяльності, що його формує) локалітети можуть бути ресурсно-виробничими, аграрними, індустріальними, транспортно-комунікаційними, сервісними, інформаційними тощо. Поєднуючись на основі спільної інженерної інфраструктури територій життєдіяльності соціумів, прямих та опосередкованих зв'язків між господарськими об'єктами, локалітети формують різної величини та функціонального типу населені пункти, що являють собою *локальні форми ТОС*.

Ключову роль у суспільному розвитку серед цих форм ТОС відіграють міста, які в своїй більшості виступають в якості центрів соціально-економічної активності. Саме тут зосереджені основні ринки товарів та послуг, відбувається нарощування національного багатства держави та зв'язаного з

ним податкового потенціалу, адаптація господарства і населення до динамічних умов сьогодення, розвиток інвестиційної та інноваційної діяльності, структурні трансформації в економіці, формуються умови життя переважної частини населення країни і т. ін. Місто являє собою складний суспільно-територіальний комплекс, що реалізує цілу низку зовнішніх функцій та генерує імпульси розвитку, що поширюються на оточуючу територію. В числі цих функцій виділяються організаційно-управлінські, репрезентативно-інформаційні, інноваційні, культурно-освітні, комунікаційні та ін.

Великі міста разом із зонами свого інтенсивного впливу формують цілісні суспільно-територіальні утворення, які за своїм масштабом виходять за локальні рамки, що дає нам підстави виділити *агломеративні форми ТОС*. До них перед усім слід віднести міські агломерації, метрополітарні райони тощо. Являючи собою неподільну функціонально-територіальну цілісність, на практиці ці форми ТОС в своїй більшості розділені за адміністративно-управлінськими ознаками. Міста мають одні органи управління, а прилеглі до них територіальні таксони – інші. Кожна з цих управлінських структур переслідує свої вузькі територіальні інтереси, що часто перетворює передмістя у зони конфлікту. Об'єктивний характер існування агломеративних форм ТОС вимагає консолідованого управління їх розвитком.

Ця проблема в нашій країні залишається не вирішеною. Особливої гостроти вона набула у великих містах та їх передмістях – Києві, Харкові, Одесі, Львові та інших. Це значно знижує можливості міст в реалізації їх функцій та сповільнює соціально-економічний розвиток прилеглих територій, оскільки імпульси розвитку, що генеруються містами не знаходять потрібного «відгуку» в передмістях.

Назріла необхідність «делегування» містами окремих функцій їх передмістям. Це може бути не тільки виробнича (промислові підприємства) чи обслуговуюча функції (об'єкти інженерної інфраструктури, оптової торгівлі, логістичні центри тощо), а й інноваційна (технопарки, інноваційні центри), репрезентативна (виставкові центри) тощо. В такий спосіб, виносячи за свої межі територіальноємні об'єкти, великі міста акумулюють ресурси та створюють передумови для розвитку та реалізації нових більш значущих для них функцій.

Вирішення цих складних і важливих для суспільного розвитку завдань вимагає надання агломеративним формам ТОС адміністративно-територіального статусу. Позитивний досвід розв'язання цієї проблеми напрацьований в деяких країнах Західної Європи та США та їх стосується столичних регіонів – Дістрікт Коламбія (США), Іль-де-Франс (Франція), Великий Лондон (Велика Британія) та інших, які являють собою самостійні адміністративно-територіальні утворення.

До числа агломеративних форм ТОС, які на сьогоднішній день залишаються практично недослідженими у вітчизняній суспільній географії, належать зони суцільного сільського розселення, які зосереджені головним чином в західних регіонах країни. Враховуючи посилення загальної

депопуляції сільського населення в країні, необхідність дослідження цих форм ТОС набуває сьогодні особливої актуальності.

Організуючий вплив одного чи декількох взаємозв'язаних міст як центрів соціально-економічної, громадсько-політичної та культурної активності консолідує певну територію, зумовлює процеси формування регіонів різного ієрархічного рівня. Вони і складають *регіональні форми ТОС*.

Спираючись на стадійно-еволюційний підхід та виходячи з теоретико-методологічного доробку суспільної географії, ми розглядаємо регіон як адміністративно визначену складову ТОС, що являє собою складну синергетичну систему, якій притаманні динамізм та нестійкість, і розвиток якої має еволюційний характер. Основу регіону складає суспільно-територіальний комплекс, сформований соціальною, економічною, природно-ресурсною, управлінською та іншими компонентами.

Сукупність поселень території може бути об'єднана в єдину динамічно функціонуючу систему лише на основі транспортно-комунікаційних коридорів та магістралей різної пропускної спроможності, територіальної спрямованості та статусу. В своїй сукупності вони формують *лінійні форми ТОС* і мають виключне значення для соціально-економічного розвитку території, оскільки завдяки їм реалізується вся система відношень та зв'язків між центрами соціально-економічної активності країни.

Таким чином формується складне інтегроване суспільно-територіальне утворення, що до сьогоднішнього дня не знайшло однозначного трактування та визначення в науковій літературі.

Одні автори широко трактують його як територіальну структуру, що являє собою «формальний аналог геосистеми, которая рассматривается в аспекте территориальной (пространственной) упорядоченности ее элементов» [7, с. 43]. Інші визначають її як «совокупность территориальных отношений между объектами, ... устойчивые, типически повторяющиеся сочетания (*которых*) образуют элементы данной структуры» [8, с.153]. У більш конкретизованому вигляді територіальна структура регіону «характеризує просторове поєднання (взаємне розміщення, співвідношення і взаємодію) ареалів, центрів і ліній різної економічної значущості» [9 с. 268]. Суть функціонально-територіальної структури суспільно-географічного району трактується як «співвідношення і взаємне розміщення різних форм територіального зосередження діяльності людини» [1, с. 107]. Г.М. Лаппо вводить близьке за суттю і формою до територіальної структури регіону поняття опорного каркасу розселення та господарства, що представляє собою «совокупность центров (узлов) и транспортных магистралей (экономических линий)» [10, с.158] і є просторовою підсистемою у системі територіальної організації життєдіяльності суспільства як країни в цілому, так і її регіонів. Поглиблюючи уявлення про сутність опорного каркасу території, С.І. Іщук та О.В. Гладкий розглядають його як генералізований вигляд територіальної структури регіону, що являє собою взаємообумовлене поєднання господарських центрів та ліній [11, с. 48]. При характеристиці внутрішньої геопросторової будови держави Б.П. Яценко оперує поняттям «геопросторова

структура території країни». Вона являє собою столицю та управлінсько-організаційні центри адміністративно-територіального поділу держави разом з системою комунікаційних (транспортних) коридорів, які їх зв'язують» [12, с. 107].

Отже, в більшості з проаналізованих дефініцій територіальна структура регіону розглядається з позицій системно-структурного підходу як утворення, що несе в собі статичні ознаки (кістяк території). З нашої точки зору дане суспільно-територіальне утворення слід визначати як *соціально-економічний каркас* території та розглядати з позицій структурно-динамічного підходу. При цьому значимість його складових елементів (центрів соціально-економічної активності різної величини та ієрархічного рівня, а також транспортно-комунікативних осей) змінюється під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. Іншими словами, соціально-економічний каркас являє собою базову мережеву структуру території, що інтегрує в собі всі форми ТОС.

Ми вважаємо, що подальше дослідження соціально-економічного каркасу території з цих позицій має великий прогностичний та конструктивний потенціал. Раціонально сформований соціально-економічний каркас території не тільки сприяє економії транспортних витрат, а й слугує важливим чинником передачі імпульсів розвитку по території держави та згладжування диспропорцій у рівнях соціально-економічного розвитку її окремих таксонів.

Література.

1. *Пістун М.Д.* Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.
2. *Топчієв О.Г.* Основи суспільної географії: Навч. посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
3. *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії: Підручник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
4. *Алаєв Э.Б.* Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
5. *Топчієв О.Г.* Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навч. посібник. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
6. *Скопин А.Ю.* Введение в экономическую географию: Учебник. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 272 с.
7. *Топчієв А.Г.* Пространственная организация географических комплексов и систем: Монография. – К.; Одесса, 1988. – 187 с.
8. *Паламарчук А.М.* Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование): Монография. – К.: Наукова думка, 1992. – 272 с.
9. *Регіональна економіка.* Словник-довідник. / О.Д. Богорад, О.М. Невелєв, В.М. Падалка, М.В. Підмогильний. – К.: НДІСПМ, 2004. – 346 с.
10. *Лапто Г.М.* Города на пути в будущее: Монография. – М.: Мысль, 1987. – 236 с.
11. *Ицук С.І., Гладкий О.В.* Київська господарська агломерація: досвід регіонального менеджменту: Монография. – К.: ВГЛ «Обрії», 2005. – 239 с.
12. *Яценко Б.П.* Світове господарство: тенденції розвитку структури на межі тисячоліть // Український географічний журнал. – 2000. – №1. – С. 16–21.

МІСТО ЯК ЛОКАЛЬНА ФОРМА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Локальні форми територіальної організації є базовими для розвитку, як суспільства, так і сукупності інших форм ТОС – лінійних, регіональних, агломеративних тощо. Адже саме з множини таких «точок» складається просторовий образ суспільства, вони є основою його територіальної організації. Говорячи економіко-географічною мовою, локальні форми визначають опорний каркас суспільства. У даному випадку йдеться не лише про багатоаспектне суспільне значення локальних форм ТОС, а про їх системоформуючу роль. Вони впливають на конфігурацію, організацію, рівень зв'язаності опорного каркасу, визначають структурованість простору. У відповідності до місця в опорному каркасі локальні форми ТОС можуть дуже сильно різнитися за значимістю для систем вищого рівня, стимульованими впливом, масштабом господарської діяльності.

Локальні форми ТОС можна визначити як компактну висококонцентровану форму територіальної організації, що розвивається на базі населених пунктів різної людності та господарського значення, а її основу складає цілісний суспільно-територіальний комплекс (СТК).

Найбільш продуктивним, з точки зору дослідження міст (як більш складних локальних форм ТОС порівняно з іншими існуючими – селами та селищами міського типу), є їх розгляд як суспільно-територіальних комплексів – складних високоінтегрованих утворень з сукупністю горизонтальних і вертикальних зв'язків. Може бути розглянуто два аспекти формування і функціонування локальних форм ТОС як цілісних СТК – територіальний та галузевий. Кожен з них має тривалий період розвитку у вітчизняній науці, розвинену систему методів дослідження і передбачає аналіз складових локальних форм як СТК: окремих територіальних одиниць (локалітетів) у контексті аналізу просторово-планувальної структури міст та окремих компонентів СТК. Останній напрямок отримав особливо значний розвиток в українській суспільній географії. Водночас в процесі аналізу, компоненти окремих СТК розглядаються передусім у межах крупних регіональних та в окремих випадках агломеративних форм ТОС. Тоді як дослідження компонентів одного СТК в економіко-географічному аналізі традиційно вважається надмірно деталізованим і дещо спрощеним.

У територіально-функціональному відношенні місто як локальна форма ТОС є інтеграцією декількох чи навіть багатьох локалітетів (як найнижчих одиниць ТОС). *Локалітети* представляють собою найменшу цілісну у функціональному відношенні одиницю, що має ознаки спільності і не піддається подальшому розчленуванню на рівні суспільно-географічних

досліджень. Розвиток локалітету визначають однорідні умови функціонування.

В українській суспільній географії, фактично, відсутні дослідження на рівні окремих локалітетів, їх зв'язаності і ступеня інтегрованості в СТК (серед небагатьох робіт можна назвати [5]). Їх характеристика слугувала переважно як доповнення до аналізу СТК великих міст чи при дослідженні систем розселення, які включають сукупність центрів нижчого функціонально-ієрархічного рівня та невеликих за людністю міст. У результаті ця ніша була практично зайнята архітекторами, які вже традиційно почали виконувати такий економіко-географічний аналіз у рамках дослідження планувальної структури міст [1; 2; 6].

У галузевому відношенні аналіз міст у радянській і українській суспільній географії розроблявся більш глибоко і є традиційним напрямком дослідження. Разом з тим він здійснювався переважно не в контексті аналізу міста як форми ТОС чи цілісного СТК, а передусім у компонентному чи внутрішньоконцентному відношеннях.

Таким чином, очевидною стає покомпонентна і внутрішньоконцентна спрямованість аналізу локальних елементів у рамках різних галузевих напрямків економічної і соціальної географії: географії промисловості, населення, транспорту і таке інше. Водночас на певному етапі широкого розповсюдження набули і стали класичними економіко-географічні дослідження просторових поєднань окремих компонентів СТК: зокрема мінеральних ресурсів і виробництва, теоретико-методологічним результатом чого стало формування концепції ТВК (М.М. Паламарчук, І.О. Горленко та інші [3]); а також систем розселення та територіальної організації господарства (Ю.І. Пітюренко [4]).

Водночас з переходом суспільства до високоіндустріальної та постіндустріальної стадій відбулася значна зміна уявлень про роль трудових ресурсів і соціальних якостей населення як визначальних складових динамічного розвитку територіальних систем. Тоді як структурний підхід і навіть системно-структурний, принаймні без доповнення іншими, засвідчив свої обмежені можливості для розвитку уявлень про поведінку локальних форм ТОС. Адже вони у концентрованому виразі відображають суспільство загалом з усіма атрибутами його функціонування – і розміщенням у просторі, і розселенням, і виробництвом, і сферою послуг, і зв'язками з іншими локальними формами. При цьому всі ці складові тісно взаємопов'язані; функціонуючи як єдине ціле, вони доповнюють одне одного, формуючи множину різноманітних додаткових ефектів і взаємовпливів, що складає неповторну атмосферу того чи іншого центру, визначає його просторовий образ, який неможливо звести лише до декількох окремих складових.

У цьому контексті необхідно відзначити, що в радянській і зокрема українській, суспільній географії наприкінці 80-х рр. почав формуватися методологічний підхід, акцентований на доцільність розгляду міст (передусім мова йшла про великі міста) саме як форм ТОС. Це, зокрема, відображено в роботі [7], де підкреслюється, що «географический, прежде

всього економіко-географічний, підхід к изучению города позволяет достаточно широко и комплексно подойти к пониманию городской целостности» [7, С.3]. Водночас серед основних ознак такої цілісності розглядається передусім територіальна спільність структурних компонентів. Таким чином, хоча методологічно українська радянська суспільна географія наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. і підійшла до розуміння міста як «...складного інтегрального динамічного територіально-господарського комплексу» [7, С.5], принципово нові методики не були розроблені, і схема аналізу міста залишилася практично традиційною.

Хоча в 90-х і 2000-х рр. в Україні з'явилися окремі роботи, присвячені оцінці мало розкритих типів відношень в локальних елементах ТОС, вони також мають переважно компонентний характер. А відповідно, є необхідність аналізу як нових (складних для формалізації та опису) непрямих внутрішньо- та міжкомпонентних зв'язків, так і *виявлення системних властивостей локальних форм ТОС*. З цією метою важливо переосмислити фактори, які впливають на їх функціонування сьогодні і виявити нові методичні і особливо методологічні принципи їх оцінки.

Питання ролі локальних форм у територіальному розвитку загалом, а також у процесі територіальної організації простору та територіальному плануванні доцільно розглядати у контексті взаємозв'язку локальних форм ТО з іншими типами форм – регіональними, ареальними та лінійними. За суттю, саме локальні форми, складаючи опорний каркас будь-якого регіону, визначають його соціально-економічну сутність, відображають просторові диференціації, визначають напрями росту та територіальні імпульси розвитку. Поряд з цим зв'язаність регіону, що реалізується через конкретні лінійні елементи, формується під визначальним впливом окремих територіальних ядер як фокусів сукупності соціально-економічних процесів та суспільної активності, конкретних точок простору, де реалізується економічна діяльність.

Розглядаючи локальні форми як елементи більш складних просторових структур, не можна не звернути увагу на формування окремих функціональних поєднань локальних форм на території, що складають основу становлення і розвитку агломеративних форм ТОС. Агломерації та метрополітарні регіони є лише одним з прикладів, що найбільш наочно відображає модель взаємодії крупного центру з центрами нижчого функціонально-ієрархічного рівня. Водночас у країнах, що перебувають на 4-ій стадії регіонального розвитку (за Дж. Фрідманом), формуються регіони з інтенсивними хордовими зв'язками за відсутності єдиного яскраво вираженого домінуючого ядра.

З огляду на викладене, важливим засобом стимулювання регіонального розвитку та забезпечення його збалансованості є формування впорядкованої різнорівневої системи центрів. В основі цього процесу мають лежати комплексні розробки з дослідження поселень як форм ТО суспільства, що відіграють ключову роль у створенні каркасу його розвитку. А сучасні концептуальні підходи, спрямовані на оцінку комплексного розвитку міст як

цілісних СТК з різною ефективністю функціонування, мають забезпечити створення актуальних моделей просторого розвитку та регіональних взаємодій.

Література.

1. Білоконь Ю.М. Регіональне планування (теорія і практика) / За ред. О.І. Фоміна. – К.: Логос, 2003. – 246 с.
2. Бочаров Ю.П., Фильваров Г.И. Производство и пространственная организация городов. – М.: Стройиздат, 1987. – 256 с.
3. Паламарчук М.М., Горленко И.А., Яснюк Т.Е. Минеральные ресурсы и формирование промышленных территориальных комплексов. – К.: Наукова думка, 1978. – 219 с.
4. Питюрено Е.И. Системы расселения и территориальная организация народного хозяйства. – К.: Наукова думка, 1983. – 139 с.
5. Подгрушный Г.П. Формирование социального потенциала промышленных предприятий как важное направление социологизации производства регионов // Методологические проблемы современной географии: Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 131-134.
6. Фомин И.А. Город в системе населенных мест. – К.: Будівельник, 1986. – 111с.
7. Экономико-географический комплекс крупного города (на примере г. Киева) / Н.Д. Пистун, В.Н. Пересекин, Н.Я. Мижега и др. – К.: Вища шк., 1989. – 136 с.

О. В. Гладкий

АГЛОМЕРАЦІЙНІ ФОРМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Агломерації виступають одними з найбільш складних форм територіальної організації суспільства, оскільки носять характер емерджентної, внутрішньо структурованої, багатокomпонентної системи і створюють додатковий соціально-економічний (синергетичний, агломераційний) ефект завдяки зростанню економічної активності населення, підвищенню продуктивності праці, темпів розвитку науково-технічного прогресу, рівня комплексності господарства і територіальної інтеграції його елементів тощо. Їх суспільно-географічне дослідження є вкрай важливим та актуальним з огляду на високу ефективність функціонування цих утворень, яка сприяє розвитку господарського комплексу країни в цілому.

Дослідженню агломераційних утворень присвячені праці багатьох вчених. В Україні, зокрема: І. О. Горленко, А. І. Доценко, В. І. Захарченко, С. І. Іщук, Л. М. Корецький, О. К. Кузьмінська, Р. І. Литвиненко, К. В. Мезенцев, В. І. Нудельман, Я. Б. Олійник, М. М. Паламарчук, Ю. М. Палеха, Г. П. Підгрушний, М. Д. Пістун, Ю. І. Пітюрено, Л. Г. Руденко, А. В. Степаненко, Д. М. Стеченко, О. Г. Топчієв, О. І. Шаблій. Серед російських вчених агломерації досліджували М. Т. Агафонов, А. П. Бур'ян, В. Г.

Давидович, Г. М. Лаппо, Л. Е. Лімонов, І. В. Пилипенко, А. Ю. Пробст, М. О. Слука, А. Т. Хрущов, М. Д. Шаригін, а серед європейських та американських – С. Джонс, М. Енрайт, Н. Калдор, Г. Кларк, А. Маршалл, К. Матсіяма, Е. Міль, М. Портер, Д. Старрет, Ж.-Ф. Тісс, М. Фельдмен, М. Фуджита, Р. Холл. Однак, в якості окремих форм територіальної організації суспільства в ринкових умовах агломераційні утворення детально не розглядались.

Саме тому об'єктом даного дослідження є агломерації, як специфічні форми територіальної організації суспільства, а предметом – особливості їх формування і розвитку в ринкових умовах та механізми створення додаткового економічного ефекту від агломерування. Метою дослідження є висвітлення функціонально-структурних особливостей агломераційних форм територіальної організації суспільства, а завданнями – встановлення сутності агломераційних утворень, закономірностей їх формування та принципів розвитку, визначення їх характерних рис та розкриття механізмів формування додаткового економічного ефекту розвитку.

Агломераційні форми територіальної організації суспільства в трактуванні різних наукових шкіл виступають компактною щільно урбанізованою та концентрованою територією, в межах якої знаходиться декілька міст різного рангу та функціонального типу і відбувається перерозподіл господарських функцій між центральними і периферійними територіями, зміна механізмів формування економічної ефективності господарювання [1].

Ядра агломерацій характеризуються одночасно найвищими показниками антропогенної перетвореності ландшафтів, концентрації населення, розвитку динамічного ринкового середовища, піонерністю, прогресовизначальністю, модульністю, репрезентативністю тощо. Вони формуються на постіндустріальних засадах господарювання. Найбільший пріоритет в них отримують галузі соціального комплексу, ринкової інфраструктури, науки, інформаційної та комунікаційної діяльності, формуючи цим додаткові конкурентні переваги розвитку господарства та створення кращих умов для життєдіяльності людей. Тому периферійні території агломерацій визначаються більшим індустріальним розвитком, ніж ядра, оскільки мають вигідні економічні умови, зумовлені агломераційним ефектом території.

Агломераційні форми територіальної організації суспільства характеризуються також значною економічною ефективністю розвитку за рахунок використання специфічних соціально-економічних переваг, що полягають у формуванні специфічного агломераційного ефекту території [4]. Він виникає в агломераційних формах територіальної організації суспільства внаслідок підвищення рівня забезпеченості агломерованих підприємств земельними і трудовими ресурсами на приадресних периферійних територіях одночасно із утриманням високого рівня інженерного обслуговування та підтримується завдяки близькості підприємств до ліній комунікацій, а також тісній взаємодії із соціальним комплексом ядра. В результаті скорочуються

затрати на виробничий процес, поліпшується обслуговування, ефективно використовуються інформаційні ресурси та інновації.

На основі вищесказаного можна зробити висновки, що критеріями виділення агломерацій, як окремих форм територіальної організації суспільства є: 1) наявність великого багатофункціонального міста (групи міст), яке виконує функції ядра і формує навколо себе зону тяжіння; 2) наявність високоурбанізованої зони агломерування, яка має підвищену здатність до засвоєння і адаптації агломераційного ефекту; 3) формування високих абсолютних показників розвитку господарства; 4) переважний розвиток модульних наукомістких вузькоспеціалізованих виробництв; 5) розвиток специфічного агломераційного ефекту території [2; 3].

Таким чином, можна виділити фундаментальні властивості агломераційних форм територіальної організації суспільства. Їх доцільно поділити на декілька груп:

I. Територіально-розселенські властивості: 1) компактність території та формування складної концентрованої центрально-периферійної системи розселення; 2) висока урбанізованість та ущільненість поселень, яка призводить до розширення і ускладнення ядра та зони його впливу; 3) розвиток поясності і секторності в межах ядра та периферійної зони агломерування, що викликані різною функціональною спеціалізацією, урбанізацією, магістралізацією простору та особливостями адаптації периферії до впливу центрального ядра.

II. Виробничо-економічні властивості: 1) формування висококонкурентного ринкового середовища на основі ефективного використання переваг концентрації різних видів людської діяльності; 2) поширення олігополістичних фінансових та промислових груп в межах агломерацій, де ядром виступає багатогалузеве соціально розвинене місто; розвиток природних монополій (в тому числі державних) та монополістичного капіталу в агломераціях, що сформувались в старопромислових районах, де залишається значна частка сировинно- і енергоємних виробництв; 3) розвиток поліструктурності господарської діяльності, яка виражається у зосередженні великого набору різних функцій та видів людської активності на компактній території, що з часом перетворюється на модульність – розвиток невеликих диверсифікованих вузькоспеціалізованих підприємств, тісно взаємопов'язаних між собою певним виробничим процесом або спільністю науково-інноваційної, ринково-інфраструктурної бази; 4) компліментарність (взаємодоповнюваність) різних галузей людської діяльності, розвиток дифузійних процесів, їх взаємопроникнення та комплексування на основі тісних підприємницьких, аутсорсингових, ринкових, фінансових, комерційних, постачальницько-збутових зв'язків; 5) підвищення ефективності розвитку комерційно орієнтованого виробництва на периферійних агломерованих територіях (із відповідним зниженням цих показників в ядрі агломерації) через порівняно низькі витрати на земельну ренту, оплату праці найманих працівників, соціальне та інфраструктурне

обслуговування, інженерне облаштування території, високу кваліфікацію виробничого персоналу, значні переваги від наближення до осередків ринкової і підприємницької активності, науково-освітнього комплексу, ринків збуту готової продукції, активізації міжнародних зв'язків тощо.

III. Соціально-економічні властивості: 1) прогресивність функціонування соціальної сфери, розвиток її «вищих поверхів» на основі репрезентативності та концентрації важелів впливу (організаційних, фінансових, інтелектуальних), яка робить агломерацію своєрідним «полюсом росту» по відношенню до інших територій країни; 2) високий динамізм розвитку, комунікативність та інтенсивність зв'язків, що забезпечують стрімкий розвиток агломерації; 3) конгломеративність, або всебічна інтегрованість і скупченість населення та галузей соціального комплексу вищого рівня на невеликій території, їх цілісна спрямованість на формування високоприбуткового ринкового середовища та суспільна узгодженість діяльності для досягнення певної мети; 4) зростання ефективності розвитку галузей соціального комплексу в ядрі агломерації через формування висококомунікативного, антропогенно-перетвореного, глибоко інтегрованого та всебічно розвиненого соціального середовища, поширення ринкових механізмів життєдіяльності суспільства, активізацію підприємницької ініціативи, концентрацію інформаційних, науково-інноваційних ресурсів, а також ресурсів капіталу.

IV. Природно-екологічні властивості: 1) значний рівень антропогенної перетвореності ландшафтів, що призводить до загострення екологічних проблем, підвищення рівня забрудненості компонентів природного середовища та накопичення відходів; 2) низька частка природно-заповідних територій та зелених зон, площі яких постійно зменшуються через контрольовані і неконтрольовані процеси урбанізації, індустріального і житлово-комунального освоєння; 3) високі показники забруднення навколишнього середовища пересувними засобами в центральних районах агломерації внаслідок надмірної перевантаженості транспортних комунікацій, різкого збільшення рухомого складу автомобілів тощо; 4) значний рівень забруднення навколишнього середовища стаціонарними засобами на периферії агломерації внаслідок винесення з ядра екологічно шкідливих підприємств, розвиток систем комунального та інфраструктурного обслуговування урбанізованих територій.

Аналіз вітчизняного і світового досвіду досліджень агломераційних утворень дозволив виділити 11 закономірностей їх формування та розвитку [1]. Всі вони відображають особливості формування економічної ефективності в умовах агломерованого середовища. Зокрема, доцільно виділити такі закономірності: 1) приядерної та примагістральної територіальної концентрації виробництва; 2) посилення диверсифікації та спеціалізації виробництва; 3) зростання регіональної конкурентноздатності підприємств; 4) спадної економічної ефективності виробництва від центру до периферії агломерації; 5) зростання модульності виробництва при наближенні до ядра агломерації; 6) зростання працenasиченості виробництва

при наближенні до ядра агломерації і фондонасиченості – при наближенні до периферії; 7) зростання галузевої різноманітності при наближенні до ядра агломерації.

Основними принципами розвитку агломераційних утворень при цьому виступають: принцип раціонального використання переваг агломераційного ефекту території та переваг спеціалізації і концентрації виробництва; принцип пріоритетності розвитку науково-спрямованих модульних виробництв; принцип державної підтримки і економічного стимулювання розвитку пріоритетних галузей спеціалізації агломерації; принцип активізації ринкових механізмів розвитку виробництва; принцип єдності управління центральними і периферійними територіями агломерації; принцип поліпшення соціальних умов життя людей та раціонального природокористування і охорони природи.

Таким чином, агломераційні форми територіальної організації суспільства є складними об'єктами суспільно-географічних досліджень, що виступають осередками ринкових і підприємницьких сил держави, поширення інновацій і ноу-хау, активізації міжнародних зовнішньоекономічних зв'язків та формують значний додатковий соціально-економічний ефект розвитку господарства. Комплексний аналіз особливостей їх формування та розвитку з метою підтримки виявлених вище особливостей сприятиме активізації економічного життя країни, зростанню ефективності її господарського розвитку, підвищенню рівня життя та активізації ринкових відносин.

Література.

1. *Гладкий О. В.* Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій : Монографія / Гладкий О. В. ; [наук. ред. С. І. Іщук] . – К. : ВГЛ «Обрії», 2008. – 360 с.
2. *Clark G. L.* The Oxford Handbook of Economic Geography. / Clark G. L., Feldman M. P., Gertler M. S. – New York, Oxford University Press, 2003. – 742 p.
3. *Fujita M.* Economics of Agglomeration: cities, industrial location and regional growth. / M. Fujita, J.-F. Thisse. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 466 p.
4. *Henderson V.* How urban concentration affects on economic growth? / V. Henderson // The World Bank development research group. - New York, 2000. – 27 p.

Л. В. Пашковська

ТРАНСПОРТНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ОСІ – ЛІНІЙНІ ФОРМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Питання розвитку територіальної організації суспільства на сьогодні є одним із основних завдань, які вирішує суспільна географія. Суть його полягає у пошуку найоптимальнішого розміщення та упорядкування матеріальних

ресурсів з метою ефективного територіального розвитку. Розв'язати поставлені завдання можливо завдяки глибокому вивченню територіальної структури суспільно-географічного комплексу регіону, основою якої виступає опорний каркас. Він визначає просторово-композиційну основу території регіонів будь-яких ієрархічних рівнів.

Концепція опорного каркасу територіальної структури народного господарства сформульована ще М.М. Баранським, і представляється як вузли скупчення діяльності людей і конкретних каналів обміну між ними у вигляді транспортних комунікацій, що є тим «скелетом», на якому тримається господарство і розселення. Пізніше її розвинув Г.М. Лаппо, який опорним каркасом називав генералізований вираз територіальної структури основних суспільно-географічних районів у вигляді взаємозумовленого поєднання господарських центрів та ліній. Конфігурація цього каркасу, як правило, відображає основні риси територіальної організації суспільного життя відповідного району.

Територіальна структура кожного з районів залежить від взаєморозміщення точкових та лінійних форм територіальної організації суспільства. Основними лінійними формами територіальної організації суспільства є транспортно-комунікаційні осі (транспортні шляхи), які разом з мережею міст складають каркас території. У просторовій структурі кожного регіону має місце каркасна основа у вигляді урбанізованих осей, смуг і вузлів. В самому загальному вигляді територіальну структуру регіону можна визначити як сукупність організованих певним чином дискретних господарських елементів, що мають просторовий вираз і об'єднаних в єдине ціле складною системою «горизонтальних», стійких у часі, прямих і зворотних зв'язків.

Транспортно-комунікаційні осі є основою існування і функціонування господарського комплексу регіону, тому що забезпечують міцні і постійні зв'язки між окремими компонентами господарського комплексу та елементами системи розселення населення. Комунікативні транспортні магістралі є стрижнями розвитку території, а в зонах їх тяжіння концентруються головні індустриальні потужності регіону. Розміщення центрів територіальної організації виробництва і розселення на такій структурі осей сприяє встановленню між поселеннями різноманітних тісних виробничих, трудових, культурно-побутових, організаційно-господарських та інших видів системних зв'язків.

Важливу та активну роль транспорту у розвитку території зазначав Д.І. Богорад, оскільки наявні шляхи сполучення в значній мірі зумовлюють можливість освоєння природних ресурсів, а також перспективи розвитку господарського комплексу та системи розселення [1, с. 34]. Дослідження, присвячені взаємозв'язку розвитку транспортних систем і розселення населення проводив Г. А. Гольц. Транспортна мережа як сукупність зв'язаних елементів, об'єднаних загальною функціональною направленістю обслуговування територій, є, за суттю, системою. Разом з іншими комунікаціями ця система нерозривно пов'язана з системою розселення,

утворюючи опорний каркас останньої і забезпечуючи її функціонування. [2, с.153]. Питаннями конфігурації та еволюції транспортних мереж займався С. А. Тархов [5, с.15-22].

Серед транспортних шляхів виділяються магістралі – дороги з підвищеною пропускнуою здатністю. Транспортні магістралі є спеціалізованими (залізничні, автомобільні) або такими, що поєднують лінії двох чи навіть трьох видів транспорту – так звані полімагістралі.

Важливе значення для зовнішніх перевезень мають так звані «транспортні коридори». Це – полімагістралі (разом із розміщеними вздовж них об'єктами транспортної інфраструктури), якими здійснюються перевезення за межі країни.

Транспортні мережі мають свою ієрархію. Вони класифікуються за роллю і значенням у господарському комплексі країни. Так, автомобільні дороги загального користування поділяються на автомобільні дороги державного та місцевого значення. Дороги державного значення, в свою чергу поділяються на:

– міжнародні дороги, що збігаються з міжнародними транспортними коридорами або входять до Європейської мережі автомобільних шляхів, мають відповідну міжнародну індексацію і забезпечують міжнародні автомобільні перевезення;

– національні дороги, що збігаються з національними транспортними коридорами і не належать до міжнародних транспортних коридорів та автомобільні дороги, що поєднують адміністративні центри регіонів, великі промислові і культурні центри країни з міжнародними автомобільними дорогами;

– регіональні дороги, що поєднують адміністративно-територіальні одиниці між собою, основні міжнародні автомобільні пункти пропуску через державний кордон, морські та авіаційні порти міжнародного значення, важливі об'єкти національного культурного надбання, курортні зони з міжнародними та автомобільними дорогами.

Залізниці загального користування поділяються на двоколіїні електрифіковані і не електрифіковані залізничні лінії з інтенсивним рухом поїздів та одноколіїні електрифіковані і не електрифіковані залізничні лінії.

При аналізі територіальної структури суспільно-територіального комплексу регіону слід виходити по суті з трьох основних форм: лінійної, решітчастої і радіально-концентричної. При цьому треба мати на увазі, що у чистому вигляді ці структури практично не зустрічаються.

Визначальна роль транспортно-комунікаційних осей у соціально-економічному-географічному розвитку регіонів України підтверджується дослідженнями, які ґрунтуються на визначенні просторово-часової доступності даної території по відношенню до інших об'єктів. Це дає змогу змодельовати особливості впливу транспортно-комунікаційних осей на регіональний розвиток, виходячи з їх територіальної організації. Так, для оцінки просторово-часової доступності автомобільних та залізничних шляхів побудовано ізохрони доступності для магістральних і для регіональних

автомобільних шляхів. Для магістральних залізничних шляхів побудовано радіуси доступності до залізничних станцій в залежності від значення її статусу.

Дослідження показало, що райони України з низькими показниками соціально-економічного розвитку знаходяться за межами впливу транспортно-комунікаційних осей. На основних транспортно-комунікаційних осях країни розташовані головні економічні вузли: обласні центри, міста обласного підпорядкування, крупні промислові центри. Розташування міст на додаткових осях сприяє їхньому перспективному економічному розвитку з підняттям їх статусу в планувальній структурі регіону до вищого рівня з набуттям ними нових функцій. Мережа регіональних автомобільних доріг виконує функції районного і міжрайонного значення і впливає в основному на розвиток окремих районів та їх адміністративних центрів.

Таким чином транспортно-комунікаційна мережа в економічному каркасі території регіону формується:

- основними осями економічного розвитку – міжнародними транспортними коридорами, які проходять по території регіону та магістральними автомобільними дорогами);

- додатковими осями економічного розвитку, до складу яких входять: залізничні коридори з високошвидкісними лініями, з модернізованими існуючими лініями та автомобільні дороги з функціями переважно регіонального значення, які впливають на економічний розвиток територій, через які вони проходять.

Отже, транспортно-комунікаційна мережа є невід'ємною частиною територіальної структури регіону, так як головні ділянки транспортних магістралей виступають в якості осей розвитку, які забезпечують єдність території та ефективне її використання. Саме транспортно-комунікаційні осі є тим каркасом території, на базі якого формуються населені місця, викристалізуються полюси економічної діяльності, центри обслуговування тощо. Вони не визначають у повній мірі планувальну структуру території, але сприяють контактам і мобільності, від чого значною мірою залежить соціально-економічний розвиток регіону.

Література.

1. *Богорад Д.И.* Конструктивная география района. М.: Мысль, 1965. – 406 с.
2. *Гольц Г. А.* Транспорт и расселение – М.: Наука, 1981. – 248 с.
3. *Лаппо Г.М.* Развитие городских агломераций в СССР. М., 1978
4. *Пістун М.Д.* Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1996. – 231с.
5. *Тархов С.А.* Пространственные закономерности эволюции транспортных сетей / Известия АН. Серия географическая. – 2002. – №2. – с. 15–22.

СПИСОК УЧАСНИКІВ СЕМІНАРУ

Бондар В'ячеслав Васильович, провідний інженер відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України

Гладкий Олександр Віталійович, доктор географічних наук, доцент КНУ ім. Тараса Шевченка

Горленко Інга Олександрівна, доктор географічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України

Денисенко Олена Олександрівна, молодший науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України

Качасєв Юрій Дмитрович, кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України

Нагірна Валентина Петрівна, доктор географічних наук, провідний науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України

Пашинська Наталія Миколаївна, кандидат географічних наук, науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України

Пашковська Леся Валентинівна, аспірантка Інституту географії НАН України

Підгрушний Григорій Петрович, доктор географічних наук, завідувач відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України

Пістун Микола Данилович, доктор географічних наук, професор КНУ ім. Тараса Шевченка

Савчук Іван Григорович, кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України

Фашевський Микола Іванович, доктор географічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України

Шабашова Людмила Юріївна, кандидат географічних наук, науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України

Яснюк Тамара Євгенівна, кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Випуск 1

Територіальна організація суспільства: розуміння категорії

Матеріали теоретико-методологічного семінару,
Інститут географії НАН України, 4 та 11 березня 2010 р.

Науковий редактор – Г.П. Підгрушний

Технічний редактор – Т.В. Дем'яненко
Дизайн обкладинки – Т.В. Дем'яненко

Підписано до друку 10.11.2010.
Формат 60x84_{1/8}. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 4,2. Зам. № 15541
Наклад 300 прим.

Видавництво: Цифрова та широкоформатна поліграфія

СПД Нестроевий А.І.,

Свідотство ДК № 2187 від 17.05.2005 р.

03067, м. Київ, вул. Гарматна, 31

тел./факс 456-46-47